



İSLAM DİNİ ÖĞRETİCİLERİNİN İSLAMOFOBİK TECRÜBELERİ: ALMANYA ÖRNEĞİ

 Mustafa TEMEL^a

 Hakan AYDIN^b

Öz

Özellikle Batı ülkelerinde ırkçılık, ön yargı, nefret söylemi, ayrımcılık ve dışlama gibi eylemlerle belirgin olan İslam karşıtlığının arttığı günümüzde, İslami bilgilerin doğru aktarımı ve bilinirliği ayrı bir önem taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında Batı ülkelerindeki İslami eğitim faaliyetleri, aynı zamanda İslam'ın tanıtılmasına, Müslümanların temel dini gereksinimlerini yerine getirmesine, dini öğretimde bulunan öğretmenlerin/imamların İslami bilgileri aktaran kişiler olarak, temsil etme ve birleştirici işlev göstermesine katkı sağlayabilecek bir niteliktedir. Bu bağlamda, çalışmada Avrupa'daki din öğreticilerinin bu işlevini merkeze alarak, İslam din öğreticilerinin din eğitimi/İslam karşıtlığı ile ilgili tecrübelerine odaklanılmaktadır. Avrupa'da yaşayan Müslüman göçmenlerin maruz kaldıkları İslamofobik tutum ve eylemlere ilişkin pek çok çalışma olsa da, dini eğitim verebilme hak ve özgürlükleri çerçevesinde, din öğreticilerinin karşılaştıkları ayrımcılık, dışlama ve nefret söylemi gibi meseleleri sorgulayan çalışmaların yokluğu dikkat çekicidir. Dolayısıyla konuyla ilgili tarihsel sürecin kendisine sunduğu perspektifle, bu çalışmada İslamofobi'ye din eğitimi meselesi üzerinden yaklaşılmaktadır. Çalışmada, İslam dini eğitimine bakış açısının belirlenmesi, İslami referanslı kişilerin dini eğitim sürecinde yaşadıkları sorunların ve maruz kaldıkları İslamofobik tutumların tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Avrupa'da oldukça fazla Müslüman nüfusa ve İslami eğitim verme konusunda uzun bir deneyime sahip Almanya'da, İslami eğitimin ve din öğreticilerinin konumlandırılma biçimleri, karşılaştıkları İslamofobik tutumlar anlatı araştırması ile belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, sadece İslami eğitim alanında faaliyet gösteren 33 katılımcıyla 1 Mayıs-20 Haziran 2024 tarihleri arasında yapılan görüşme sonucunda, İslami eğitim faaliyetlerinin Almanya'da siyasal/toplumsal pek çok sorunla karşılaştığı, öğretmenlerin/imamların ise İslamofobik tutumlara ve negatif yaklaşımlara maruz kaldıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din eğitimi, İslami eğitim, İslamofobi, İslam karşıtlığı, Almanya'da İslam.



ISLAMOPHOBIC EXPERIENCES OF ISLAMIC RELIGIOUS INSTRUCTORS: THE CASE OF GERMANY

Abstract

In today's world, where anti-Islam sentiments characterized by racism, prejudice, hate speech, discrimination, and exclusion are increasing, especially in Western countries, the accurate transmission

^a Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, mustafatemel@erciyes.edu.tr

^b Dr., ILM Academicians, haydin@ilm-academicians.org

Makale Geliş Tarihi: 13.12.2024, Makale Kabul Tarihi: 17.01.2025

and awareness of Islamic knowledge carry particular importance. From this perspective, Islamic educational activities in Western countries can contribute to the introduction of Islam, the fulfillment of the basic religious needs of Muslims, and the representative and unifying roles of teachers/imams as conveyors of Islamic knowledge. In this context, the study focuses on the experiences of Islamic religious instructors regarding religious education and anti-Islam sentiment, centering on the role of religious educators in Europe. While there are numerous studies on the Islamophobic attitudes and actions faced by Muslim immigrants living in Europe, the lack of studies examining the issues of discrimination, exclusion, and hate speech encountered by religious educators within the framework of their rights and freedoms to provide religious education is noteworthy. Therefore, this study approaches Islamophobia through the lens of religious education, informed by the historical process that offers a unique perspective on the subject. The study aims to determine the perspective on Islamic religious education and identify the problems faced by individuals with Islamic references during the religious education process, as well as the Islamophobic attitudes they are subjected to. In line with this objective, the positioning of Islamic education and religious instructors in Germany—a country with a significant Muslim population and extensive experience in providing Islamic education—was explored through narrative research to identify the Islamophobic attitudes they encounter. In this context, as a result of the interviews conducted between May 1 and June 20, 2024 with 33 participants who are active only in the field of Islamic education, it was determined that Islamic education activities face many political/social problems in Germany, and teachers/imams are exposed to Islamophobic attitudes and negative approaches.

Keywords: Religious education, Islamic education, Islamophobia, Anti-Islam, Islam in Germany.



Giriş

Avrupa’da Müslümanların din eğitimi uzun yıllar tartışılmalı bir konu olmuştur. İlk kuşak olarak gelen göçmen işçilerin kendi dini pratiklerini gerçekleştirme, çocuklarının dini eğitimini karşılama ihtiyacıyla ortaya çıkan İslam dini eğitimi sorunsalı, sonraki kuşaklarla birlikte etkisini daha da hissettirmiştir. Camilerde başlayan İslam dini öğretimi, nüfus artışı ile ihtiyaçlara karşı yetersiz olmuş ve kuşakların değişimi ve siyasal, toplumsal olayların da etkisiyle farklı kurum ve yapılarda İslam dini eğitimi verilmesi bir zorunluluk haline gelmiştir.

Bu sebeple, Avrupa’nın pek çok ülkesinde kurum ve kuruluşlar açılmıştır. Bu kurumlar aracılığıyla çocuklara ve yetişkinlere yönelik dini eğitimler, dini ibadetler için mekânların temin edilmesi, hac, kurban gibi ibadetler için olanakları oluşturma ve cenaze organizasyonları vb. gibi Müslümanların ihtiyaçlarına yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle de günümüzde İslam’ın Avrupa’da yaşanan bir din haline gelmesinde Avrupa’daki Müslümanların bu kurumsallaşma çalışmaları etkili olmuştur.

Sosyal hayatta bu kadar görünür hale gelen İslami faaliyetler beraberinde Avrupa’da var olagelen yabancı düşmanlığını, İslam karşıtlığını tetikler hale gelmiş ve Müslümanların toplumsal hayatta görünür olmaları cami saldırıları, öğrencilere yönelik nefret söylemi gibi İslam/Müslüman karşıtı tavır ve davranışları da artırmaya başlamıştır.

Bugün itibariyle, İslami yaşam ve İslami eğitim konusu Avrupa ülkelerinde yaşayan yaklaşık 50 milyon Müslümanı ilgilendirmektedir (de.statista.com). Bu rakam mevcut Avrupa nüfusunun %4,9'unu oluşturuyorken, araştırmalar yeni göç hareketleri olmasa bile 2050 yılına kadar toplam Avrupa nüfusunun içinde Müslümanların oranının %7,4'e çıkacağını, özellikle Almanya nüfusu içindeki Müslüman¹ kesimin yüzde 19,7'ye yükselebileceğini işaret etmektedir (www.statista.com; www.pewresearch.org).

Bu göstergeler, Avrupa'daki Müslümanların dindarlıklarının, din eğitiminin, dini eğitim pratiklerinin; Avrupa'daki toplumsal yaşamı, politika yapıcılarını ve uygulayıcılarını da ilgilendiren bir mesele ve başta sosyal bilimler olmak üzere pek çok çalışma sahasının alanına giren bir konu olduğunu göstermektedir. Bu sebeplerle Avrupa'da/Almanya'da İslam dini eğitimi² ile ilgili farklı disiplinlerden pek çok makale, kitap vb. gibi akademik çalışma yapılmakta ve bu konu halen akademik camianın ilgisini çekmektedir.

Bu çalışma ise İslamofobi perspektifinde, Avrupa'daki İslam dini eğitimine/öğretimine, din öğreticileri ölçeğinde yaklaşmayı amaçlamaktadır. İslamofobinin ayrımcılık, dışlama, ön yargı, nefret söylemi ve ırkçılık gibi küresel toplumsal düzen arayışlarını tehdit eden eylemleri ile mücadele çabalarına katkı sunmak için onu çeşitli formlarıyla, tüm unsurlarıyla ve detaylı bir şekilde incelemek gerekir. Çalışma bu nedenle, daha çok, konuyla ilgili tarihsel sürecin kendisine sunduğu perspektifle, Avrupa'da oldukça fazla Müslüman nüfusa sahip olması ve İslami kurumların uzun bir geçmişe ve tecrübeye sahip olması sebebiyle Almanya'daki İslam'ın/Müslümanların konumlandırılma biçimlerini, din eğitimi/din öğretimi ve din öğreticileri özelinde sorgulayacaktır.

İslami eğitim temelinde, din öğreticilerinin maruz kaldıkları psikolojik/sosyolojik tutumları irdelemeyi amaçlayan çalışma da, din eğitim sürecinde yaşadıkları sorunlar, dini bilgi aktarımında karşılaştıkları problemler ve siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatta maruz kaldıkları İslamofobik

¹ Alman Uyum ve Göç Bakanlığı'nın (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge) verilerine göre Almanya'da 5,3 ile 5,6 milyon (Tanis, 2021) arasında Müslüman yaşamaktadır.

² Yapılan çalışmalar için bkz: Almanya'daki İslam din dersleri çerçevesinde kaleme alınan ve Müslümanların din dersi ve eğitimi hakkında önemli bilgilere yer veren çalışmalar olsa da, İslam din dersi hakkında doğrudan dersin pratiğini ilgilendiren, derse ilişkin sorunların çözümünde önemli rol oynayan ders muhataplarının görüş ve beklentilerini doğrudan ele alan çalışma yok denecek kadar azdır (Yazgan, 2022, s. 110). Fakat şu eserler Almanya'da İslam din dersi eğitimine odaklanan çalışmalar arasındadır: Nevzat Yaşar Aşıkoglu, 1990, Federal Almanya'da İslam Din Eğitimi, İslami Araştırmalar; Cemal Tosun, 1992, F. Almanya'da Yaşayan Türklerin Din Eğitimlerinde Caminin Yeri ve Din Görevlilerinin Yeterlilikleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; İrfan Başkurt, 1995, Federal Almanya'da Din Eğitimi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi; Halise Kader Zengin, 2007, Almanya'da İslam Din Öğretimi Modelleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Bülent Uçar, 2010, Islamische Religionspädagogik und Islamischer Religionsunterricht in Deutschland: Organisatorische Rahmenbedingungen und didaktische Perspektiven, Recht der Jugend und des Bildungswesens; Ali Özgür Özgül, 2011, Islamische Theologie und Religionspädagogik in Europa, Kohlhammer; Mehmet Bahçekapılı, 2011, Avrupa'da İslam Din Eğitimi Modelleri, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi; Elif Öztürk, 2015, Almanya'daki Göçmen Türk Gençlerinin Din Eğitimi Problemleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Yaşar Sarıkaya ve Adem Aygün, 2016, Islamische Religionspädagogik, Waxxman; Zekirija Sejdini, 2016, Islamische Theologie und Religionspädagogik in Bewegung Neue Ansätze in Europa; Şenay Yazgan, 2022, Almanya'daki Okullarda İslam Din Dersinden Öğretmenlerin Beklentileri: Baden-Württemberg Örneği, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.

tutumlar incelenecektir. Bu durum, İslam karşıtlığının temel dini eğitim alma hürriyetlerinde dahi görünür olup olmadığını da ortaya çıkartacaktır.

Din öğreticilerinin, İslamofobik tavır ve davranışlara yönelik gözlem ve tecrübelerinin ele alınmasının diğer sebepleri; dinin bir entegrasyon meselesi olarak görülmesi, Müslümanların Almanya'da uyum sağlamasında kilit rol oynamaları, bilgi/referans kaynağı olarak görülmeleri, cemaat olarak bir arada tutma gibi çoğaltıcı işlevsel fonksiyonunu yerine getiren güven unsuru olmaları (Ceylan, 2011, s. 37; Halm, Sauer, Schmidt, & Stichs, 2012, s. 1-2) ve çocukların dini eğitim/öğretim ile yetişmesine rehberlik etmeleridir. Bu sebepler aynı zamanda Avrupa'daki, özelde de Almanya'daki, İslam/Müslüman karşıtlığının izlerini, derinliğini ve ne kadar içselleştirildiğini tartışmaya açacaktır.

Bu bağlamda, ayrımcılık, ötekileştirme, yabancı düşmanlığı ve İslam/Müslüman karşıtlığı ekseninde din eğitimini/din öğreticilerini inceleyen çalışmada nitel araştırma desenlerinden yorumsamacı anlatı araştırması uygulanacaktır. Almanya'da din eğitimi alanında eğitim almış, resmi kurumlarda aktif görev yapan, yetişkin/çocuk eğitiminde görevli ve belirli bir tecrübeye sahip olan 33 İslam din dersi öğreticisi öğretmen/imam/kurum yetkilileri ile görüşme gerçekleştirilmiştir.

Bu perspektifle çalışmada öncelikle Almanya'daki İslam dini eğitiminin tarihsel ve yasal süreçleri ile birlikte günümüzdeki durumuna ilişkin bir çerçeve sunulmuştur. Bununla birlikte araştırmanın tasarımı oluşturulmuş, belirlenen araştırma sahası ve araştırma grubu ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizi, geçerlilik ve güvenilirlik değerlendirmeleri yapıktan sonra elde edilen bulgular, belirlenen kategoriler doğrultusunda çalışmaya aktarılmıştır.

1. ALMANYA'DAKİ İSLAM DİNİ EĞİTİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

Almanya'da din eğitimi, Almanya Anayasası'nın 7. maddesi ve 3. paragrafında (www.bundesregierung.de/breg-de) belirtildiği üzere, yasa ile güvence altına alınan bir haktır. Eğitim ve öğretim haklarını, temel hakların içselleştirilmesi için zaruri gören devlet, din eğitimini de kanunla garanti altına almakta ve bu hakların öğrenilmesi, yerine getirilmesi için her türlü desteği sağlamaya çalışmaktadır.

Anayasadan kaynaklanan bir durum olarak, din eğitimi, devlet denetimi altında tüm okul türlerinin bir parçası olarak bütünleşmiş bir şekilde yer almaktadır. Ancak içeriksel düzenleme, dini topluluklarının sorumluluğundadır (Uçar & Sarıkaya, 2009, s. 90). Dini eğitimin verilmesinden sorumlu tutulan kilise ve dini cemaatler ile Almanya devleti arasındaki ilişkiler 1919 yılındaki Weimar Cumhuriyeti Anayasasına dayanmaktadır. Bahsi geçen anayasada devletin resmi bir dini olmadığı ve devlet-din ilişkilerinin ayrı tutulması gerektiği yer almaktadır. Bu durumda ise dini cemaat ve kurumlarla devletin iş birliği yapmasına onay verilmiş, dini eğitim taleplerinin karşılanması için bu durum gerekli görülmüştür. 1968 yılında çıkarılan yasa ile de ülkedeki okullarda din eğitimi de birinci sınıftan itibaren verilmeye başlanmıştır. Alman devletinin dini koruma ve yayma görevi olmamasına rağmen, anayasasındaki din eğitimi hususunda maddenin olması sebebiyle devlet din eğitimini kamusal görev olarak görmüş ve bu nedenle, matematik, fizik, tarih gibi dersler için nasıl bir sorumluluk var ise din eğitimi/dersi için de böyle bir sorumluluk yüklenilmiştir. Devlet, din eğitiminin tüm kademelerinde, eğitim müfredatından öğretmenlerin yetiştirilmesine kadar aktif bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte

anayasaya göre verilecek eğitimin dini cemaatlerin ilkeleriyle ve fikirleri ile bağdaşması gerekir. Bunun nedeni ise mezhepsel farklılıkların bulunmasıdır. Devlet, din derslerindeki uygulamalarda herhangi bir sorun yaşanmasını engellemek amacıyla, cemaatler tarafından belirlenen muhatap kişileri görevlendirmekle sorumludur. Bu noktada hem devletin hem de kilisenin/cemaatlerin kendilerine göre din derslerinde yükümlülükleri vardır. Yine devlet, din derslerinin verilmesi konusunda hem öğretmeni işe almak hem de maaşını ödemekle sorumludur. Kiliselerin/cemaatlerin yükümlülüğü ise ders içeriğini devletin, anayasaya uygunluk konusunda gözetlemek ve din dersini okullarda verecek olan öğretmenlerin yeterliliğini sağlamaktır. Bundan dolayıdır ki devlet, din eğitiminde cemaatleri eğitim müfredatlarının ve ders kitaplarının hazırlanması, derslerin idaresi, hangi sınıfa hangi programın uygulanacağı vb. gibi konularda serbest bırakmaktadır. Din eğitimindeki bu serbestlikten dolayı Protestan/Katolik gibi mezheplerin din eğitiminin yanı sıra bazı bölgelerde diğer mezhep ve farklı dinler ile ilgili de eğitimler verilmektedir. Mezhebe bağlı olmayan öğrenciler ise ahlak veya felsefe derslerine katılmaktadır. Öğrenciler, hangi din dersine katılırlarsa katılınsınlar, öğretmenleri tarafından diğer dinler hakkında bilgilendirilmektedir. Bu sayede, öğrenciler hem kendi dinlerini hem de farklı dinlerin inanç sistemlerini ve sembollerini tanıma imkânı bulmaktadır. Ayrıca öğrenciler, Almanya'daki din eğitimine kaydolma veya kaydını sildirme konusunda özgürdürler. Bazı okullarda ise din eğitimi zorunludur. Almanya'daki bu şekilde özetlenebilecek din eğitimi süreci ve metodu, anayasal bağlılıkla birlikte, her eyalette farklılık göstermekte, okulların bağımsız sistemleri de olabilmektedir (Anger, 2010, s. 43, 46-48; Kurnaz, 2019, s. 12-17; Başkurt, 1995, s. 116-121; Mete, 2024).

Almanya'daki dini eğitimin temel biçimini bu şekilde ifade etmek mümkündür. Fakat bu süreçlerden bağımsız olarak, Almanya'da Müslümanların din eğitimini, dini görev ve sorumlulukları öğrenme ve yerine getirme ihtiyacını ilk olarak mescitler, camiler karşılamaya çalışmıştır.

Bu noktada, Almanya'daki İslam dini eğitiminin kökenleri, 1970'lerin başlarında, ülkelerine geri dönmeyen Müslüman işçi göçmenlerin örgütlenmeye ve cami dernekleri kurmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Önemli günlerde cemaat ile namaz kılma, bir araya gelme, dayanışma gibi durumlarda mekân problemi yaşayan Müslümanlar bu ihtiyaçları giderebilmek için mekânlar oluşturmuş ve zamanla dernek, vakıf gibi sivil toplum kuruluşları oluşturmaya, camiler açmaya başlamışlardır. Camilerde dini bilgilere sahip olan kişiler, ibadetleri yönetmek, Kur'an öğretmek ve dini eğitim vermekle görevlendirilmiştir (Nielsen & Otterbeck, 2016, s. 29-30; Uçar & Sarıkaya, 2009, s. 93). Camiler, Müslümanların dini sosyalizasyonu için en önemli yer olmuş, dini bilgilerin aktarılması, kültür merkezi görevinin yanı sıra, hac hazırlıklarında, cenazelerde, düğünlerde, bayramlarda, İslami kesim yapılan etlerin satışında, kriz bölgelerine yardım gönderme sürecinde, zekâtın dağıtılmasında ve birçok diğer dini ve sosyal hizmette merkezi bir rol oynamışlardır. Burada Müslümanlar, okulların sağlayamayacağı dini gereksinimleri/tecrübeleri deneyimlemiştir (Özdil, 2011, s. 52; Tosun, 1992, s. 199-202).

Bu öncü kurum ve kuruluşlar Müslümanların ibadetlerini yerine getirme ve dini eğitim alma süreçlerinde, din öğreticisi yetiştirme noktasında önemli bir rol üstlenmiştir. Aynı zamanda bu girişimler, Almanya'daki İslami yapılanmaların kurumsallaşmasına ve bu kurumların da Almanya devleti ile hukuki olarak okullarda İslam dini eğitimi verebilme talebinde bulunabilmelerine imkân sağlamıştır.

Bu noktada 1970'lerden itibaren Müslümanlar, çocukları için kamusal okullarda İslam dini içerikli bir din eğitimi talep etmeye başlamıştır. İslam Dünya Kongresi, Kuzey Ren-Vestfalya'da Müslümanların devlet okullarında İslam dersi talebini kamuya ilk kez duyurmuştur. 1978'de, birkaç Türk-İslam organizasyonunun desteğiyle, Kuzey Ren-Vestfalya Eğitim Bakanlığı'na Müslüman inancına sahip öğrenciler için dini eğitim taleplerini ortaya koyan bir ebeveyn anketinin sonuçları sunulmuştur. Bunun üzerine, bu eyalet 1978'den beri İslam din eğitiminin sistematik olarak geliştirilmesi için çaba göstermiştir. Yapılan çalışmalarla birlikte 1970'lerin sonlarında Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde ilk kez İslam dini eğitimi verilmeye başlanmıştır (Uçar & Sarıkaya, 2009, s. 88,94). 1979 tarihinde ise Eyalet Enstitüsü tarafından 1. ve 4. sınıflar için İslam dini eğitimi müfredatı hazırlanmıştır (Kurnaz, 2019, s. 17-18). İslami cemaatler ile etkileşim olmadan bu müfredat hazırlanunca, din dersi konseptinde değişiklik yapılmış, Müslüman öğrencilerin katıldığı ana dil derslerine entegre etmek için yeni müfredat hazırlanmıştır. 1980'lerin ortalarında da çocuklara din eğitimi verilmeye başlanmış (Mete, 2024), İslam din eğitimi, ana dil derslerinin içerisine konulmuştur. Bu dönemde, İslami cemaatler ve Müslümanların talepleri doğrultusunda, İslam dini dersi konusu açıkça dile getirilmeye başlanmıştır (Nielsen & Otterbeck, 2016, s. 40-41).

Cemaatler ve dernekler Alman Anayasasının vermiş olduğu haklar ile birlikte bir çatı altında toplanıp İslam din dersinin okullarda resmi ders olması için başvuruda bulunmuşlardır. Almanya'nın hiçbir Eyaletinde Anayasa'nın belirtmiş olduğu 7. Maddenin 3. fıkrasına göre devlet tarafından desteklenen bir İslam dini dersi verilmemektedir. İslam dini dersinin verilememesinin çeşitli nedenleri vardır. Bunların en önemlisi, Almanya'da yaşayan İslam toplumunda din dersinin içeriğini belirleyecek tek bir muhatabın bulunmamasıdır. Bu sebeple İslami kurum ve cemaatler "Çatı Örgütü" kurmuşlar, bu kurumsallaşmadan sonra da Müslüman cemaatlerin İslam din dersi istekleri konusunda Berlin, Baden-Württemberg, Hessen, Kuzey Ren-Vestfalya, Rheinland-Pfalz, Saarland ve Bremen eyaletlerinde başvurular başlamıştır. 1980 yılından itibaren İslam dini dersi için mücadele veren Berlin İslam Federasyonu 13 Kasım 1998 yılında Berlin Federal İdari Mahkemesi tarafından dini cemaat olarak tanınmış ve 2000 yılından itibaren Berlin'deki okullarda İslam dini dersi verme yetkisini almış bulunmaktadır. Bu tarihten önce Müslüman öğrenciler, özellikle Türk öğrenciler, Rheinland-Pfalz, Saarland, Schleswig-Holstein, Baden-Württemberg, Hamburg, Aşağı Saksonya, Bremen, Berlin, Hessen ve Kuzey Ren-Vestfalya eyaletlerinde seçmeli "Ana Dilde Eğitim" içerisinde İslam dini dersi almaktaydılar. Türkçe ana dil eğitimi Almanya'da bulunan konsolosluklar üzerinden Türkçe olarak Türkiye'den gelen öğretmenler tarafından verilmekte, Müslüman olup da ana dili Türkçe olmayan Müslüman öğrenciler ise ya etik derslerine ya da eyaletlere göre Katolik veya Protestan din derslerine katılmaktaydılar. Geçmişte yaşanan bu zorlukların ardından, okullarda verilen İslam dini dersi Müslümanlar tarafından daha fazla önemsenmeye başlanmış ve zamanla bu derslere katılım artmıştır (Kurnaz, 2019, s. 18-20).

Okullardaki İslam dini dersi eğitimleri eyaletlere göre farklılık göstermektedir. Berlin, Baden-Württemberg, Bavyera, Brandenburg, Bremen, Hamburg, Hessen, Mecklenburg-Vorpommern, Aşağı Saksonya, Kuzey Ren-Vestfalya, Rheinland-Pfalz, Saarland, Saksonya, Saksonya-Anhalt, Schleswig-Holstein, Thüringen eyaletlerinde İslam din eğitiminin başlama süreçleri ve işleyiş şekilleri, eyaletlerin sosyolojik/yönetim yapısı, dini eğitime duyulan ihtiyaç/talep, modellerin denenerek

uygulanması/sürekli güncellenmesi ve yasal durumların farklılığı gibi nedenlerden dolayı değişiklik göstermektedir. Bu sebeple İslam dini eğitimi ile ilgili Almanya'da ülke geneline yayılan tek bir model söz konusu değildir. Bu noktada Almanya'da devlet okullarında İslam dini eğitiminin başlama süreci ve dini eğitime ilişkin farklı model ve örneklerin uygulanarak günümüze gelindiğinden bahsedilebilir (Mete, 2024; Zengin, 2007, s. 19-21). Günümüze ise dini eğitim modelleri şu şekildedir (Aydın, 2017; Suiçmez, 2024):

Berlin: İslam Federasyonu tarafından anayasaya uygun olarak ders sunulmaktadır.

Aşağı Saksonya: Dini cemaatlerin ortak bir şekilde temsil edildiği bir danışma kurulu modelinin kontrolünde "inanca dayalı" din dersi verilmektedir.

Kuzey Ren Vestfalya: Dini cemaatlerin ortak bir şekilde temsil edildiği bir komisyonun gözetiminde "inanca dayalı" din dersi verilmektedir.

Hamburg ve Bremen: Bütün din mensuplarından, öğrencilerden oluşan karma sınıflarda yine bütün dinlerin anlatıldığı özel bir model uygulanmaktadır. Religionsunterricht für Alle (Rufa) isimli bu model, herkese yönelik din dersi olarak tanımlanmaktadır.

Hessen: Cemaatlerin kontrolünde, "inanca dayalı" din dersi sunulmaktadır.

Baden Württemberg: Boşnak ve İslam Kültür Merkezleri Birliğinin dâhil olduğu bir devlet vakfı tarafından kontrol edilen "inanca dair" din dersi sunulmaktadır.

Bayern: İslami cemaatleri hiç muhatap alınmadan, tamamen devlet tarafından belirlenen materyal ve öğretmenler ile "İslam Din Bilgisi" modeli uygulanmaktadır.

Rheinland Pfalz: Yerel cami dernekleri ile koordineli bir şekilde, fakat devlet tarafından belirlenen "inanca dair" din dersi verilmektedir.

Schleswig-Holstein: İslami cemaatler hiç muhatap alınmadan, tamamen devlet tarafından belirlenen materyal ve öğretmenler ile "İslam Din Bilgisi" modeli uygulanmaktadır.

Saarland: İslami cemaatleri hiç muhatap alınmadan, tamamen devlet tarafından belirlenen materyal ve öğretmenler ile "İslam Din Bilgisi" modeli uygulanmaktadır.

Okullardaki İslam dini eğitimi modelleri bazı bölgelerde deneme aşamasında iken bazı bölgelerde pilot uygulama, test edilme halindedir. Bu eyaletlerde İslam dini verilmesi sosyal, siyasal durumlara göre değişiklik gösterebilmekte, bu sebeplerle modeller güncellenebilmekte ve her eyalet, farklı İslam dini eğitim modelini oluşturabilmektedir (Koç & Küçük, 2021, s. 25-26). Bazı özel uygulamalar hariç modellerin, eğitim dilinin Almanca olması, organizasyon ve denetimin (camilerde ve okullarda) devletin kontrolünde olması, talimatların ve müfredatların devlet tarafından oluşturulması/kontrol edilmesi, öğretmenlerin devlet tarafından atanması gibi hususlar ise ortak özelliktir (Uçar & Sarıkaya, 2009, s. 98). Ayrıca, Müslüman eğitime yönelik bu çabaların/girişimlerin yanı sıra, farklı İslami kuruluşlar da kendi ana dillerinde müstakil din eğitimi modellerini uygulamaktadır (Daun & Arjmand, 2005, s. 415).

İlk olarak camilerde başlayan, sonraki süreçte ise İslami yapıların girişimleri ile okullarda kurumsallaşan İslam dini eğitimi talepleri/öğrenci sayıları artmaya başlamış (Koç & Küçük, 2021, s. 28-29) ve bunun için duyulan öğretmen ihtiyacı sebebiyle Almanya'daki bazı üniversitelerde İslam dini ile ilgili bölüm ve programlar açılmıştır. İslam din dersi öğretmenlerinin Alman üniversitelerinde eğitilmesi gerektiği konusundaki politik gelişmeler sebebiyle ilk olarak 2001 yılında Münster Üniversitesi'nde Dini Çalışmalar Merkezi kurulmuştur (Uçar & Sarıkaya, 2009, s. 99). Münster, böyle bir kursu geliştiren ve öğretmenlerin İslam din eğitimi için yeterli kazanmalarına izin veren ilk Alman üniversitesidir (www.euro-islam.info). Sonraki yıllarda da, Erlangen-Nürnberg, Frankfurt/Gießen, Münster, Osnabrück, Tübingen ve daha sonra Berlin ve Paderborn gibi üniversitelerde de merkezler kurulmuştur (Özdil, 2011, s. 196-227; Funke & Halle, 2020, s. I).

Din eğitimi veren kişilerin profili de zamanla değişmiştir. 1960'lı yıllarda özellikle Batı Avrupa'ya gelen Müslüman göçmenlerin, göç ettikleri ülkelerde dini inançlarının öğretimi konusunda yeterli bir alt yapı bulunmazken, göç eden Müslümanların da çok azı, İslam dini hakkında akademik bilgi birikimine sahipti ve çoğu "cami eğitimi" almış ve kendi kendilerini dini konularda yetiştirmiş kişilerdi (Bahçekapılı, 2011, s. 22). Fakat günümüzde pedagojik alt yapısı da olan eğitimciler camilerde ve okullarda çocuklara, yetişkinlere din eğitiminin yanı sıra sosyal faaliyetlerle İslami yaşam ve Müslüman kimliğinin inşası noktasında da çaba göstermektedirler.

Camilerde ve uzun uğraşlarla okullarda başlayan din eğitiminin gelişim göstermesine ve din öğreticilerinin uzmanlaşmasına rağmen, halen Almanya'da İslam dini eğitiminin okullarda istenmemesi gibi durumlar, öğretmen yetersizliği (Uçar, 2023), dersin varlığının tartışılması, hangi İslam'ın verilmesi gerektiği (Yazgan, 2022, s. 108), ders öğretmenlerine kimin karar vereceği, kriterlerin ne olacağı, ders kaynaklarının yetersiz/eksik/sorunlu olabilmesi, ders içeriklerinin yapısı ve değişkenliği, İslam din dersinin hangi dilde verileceği, öğretmenlerin yetiştirilmesi veya geldikleri ülkelere temin edilmesi, camilerin rolü gibi tartışmalar/problemler devam etmektedir. Dini eğitim yaygınlaştıkça da sorunlara yönelik farkındalıklar, çözümler getirilmeye çalışılmaktadır.

Bu bağlamda, özetle, Müslümanların Almanya'da kalıcı olarak yerleşmeye başlaması ve çocuklarının geleceği ile İslami kimlik kaygılarının giderek artması, onları, özellikle de, ikinci nesil Müslüman göçmenleri dini eğitim konusunda harekete geçirmiştir. Üçüncü neslin doğumuyla birlikte, birçokları için çocuklarının eğitimi ve öğretimi meselesi önemli bir ilgi görmüştür. Bu nedenle, 1970'lerden bu yana camiler açılmış, burada çocuklar ve yetişkinler Kuran dersleri almış; bazı eyalet okullarında İslam dini eğitimi başlamış, enstitüler, akademiler ve Berlin ve Münih'te iki devlet tarafından tanınan veya onaylanan özel okullar kurulmuştur (Özdil, 2011, s. 46).

2. ARAŞTIRMA: İSLAM DİNİ ÖĞRETİCİLERİNİN İSLAMOFOBİK TECRÜBELERİ: ALMANYA ÖRNEĞİ

2.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Çalışmada Avrupa'daki din öğreticilerinin bu işlevini merkeze alarak, İslam din öğreticilerinin din eğitimi/İslam karşıtlığı ile ilgili tecrübelerine odaklanılmaktadır. Avrupa'da yaşayan Müslüman göçmenlerin maruz kaldıkları İslamofobik tutum ve eylemlere ilişkin pek çok çalışma olsa da, dini eğitim

verebilme hak ve özgürlükleri çerçevesinde, din öğreticilerinin karşılaştıkları ayrımcılık, dışlama ve nefret söylemi gibi meseleleri sorgulayan çalışmaların yokluğu dikkat çekicidir. Dolayısıyla konuyla ilgili tarihsel sürecin kendisine sunduğu perspektifle, bu çalışmada İslamofobi'ye din eğitimi meselesi üzerinden yaklaşılmaktadır.

Çalışmada din eğitimine bakış açısının belirlenmesi, İslami referanslı kişilerin din eğitim sürecinde yaşadıkları sorunların, dini bilgi aktarımında karşılaşılan problemlerin ve din eğitim/öğretim sürecinde maruz kaldıkları İslamofobik tutumların tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Avrupa'da oldukça fazla Müslüman nüfusa ve İslami eğitim verme konusunda uzun bir deneyime sahip Almanya'da, İslami eğitimin ve din öğreticilerinin konumlandırılma biçimleri, karşılaştıkları İslamofobik tutumlar tespit edilip, tartışılacaktır.

Dolayısıyla, Almanya'da dini eğitim almanın temel hak ve özgürlük olmasına rağmen, İslami eğitimin varlığının/gerekliliğinin/durumunun bir sorun olarak tartışılan bir mesele olmaya devam etmesi; İslami eğitim alma, talep etme süreçlerinde yaşanan problemlerin artması; İslami eğitim alan kişilerin toplumsal düzene/Alman yasasına tehdit oluşturan bir unsur olduklarına ilişkin veya din eğitiminin kontrolü ile ilgili Almanya basınında³ içeriklerin yaygınlaşmaya başlaması; İslam dini öğretim metotlarının, öğretmenlerin, öğrencilerin sürekli kontrol edilmesi, incelenmesi, ön yargı ile eleştirilmesi; İslami öğretimin bir tehdit unsuru/demokrasiye ve entegrasyona engel olarak görülmesi gibi hususlar göz önüne alındığında, Avrupa'da/Almanya'da din eğitimi ve din öğreticilerinin İslamofobik tecrübeleri gibi konuların bu araştırma ile tartışmaya açılması ayrı bir önem taşımaktadır. Ayrıca dini eğitim ile ilgili bahsi geçen tüm bu sorunların çok yönlü hale gelmesi (özellikle 7 Ekim 2023 olayları gibi her türlü siyasal vb. durumlarda), yaygınlaşarak devam eden tehditkâr uygulamaların/politikaların din öğreticilerinin kendi gözlemleri/tecrübeleri ışığında yansıtılması da çalışmanın bir diğer özgünlüğüne işaret etmektedir.

İslam karşıtlığı ile ilgili mücadelede öncelikli olarak İslam'ın anlatılabilmesi, İslam karşıtlığına ilişkin farkındalık oluşturabilme gibi hususlarda İslami eğitime ve uzman kişilere önemli bir görev düşmektedir. Bu perspektifle, din öğreticilerinin yaşamış oldukları tecrübeler, problemler ve gözlemler aynı zamanda İslamofobi ile mücadeleye de önemli bir ışık tutacaktır.

2.2. Araştırmanın Yöntemi: Anlatı Araştırması

Çalışma temelde Almanya'daki İslam dini öğreticilerinin İslamofobik tecrübelerini konu edinmektedir. Bu kapsamda İslam din öğreticilerinin nasıl tanımlandıklarını, konumlandırıldıklarını, maruz kaldıkları İslamofobik tutum ve eylemleri, yaşanan bu durumu nasıl anlamlandırdıklarını ve yorumladıklarını tespit etmek amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada bireylerin deneyimlerini

³ İslami eğitimi tartışmaya açan, bu eğitimi alan kişiler ile ilgili ayrımcı/ötekileştirici bir dil kullanan medya içerikleri ile ilgili bazı güncel örnekler için bkz: "37,3 Prozent aller angehenden islamischen Religionslehrer sehen Juden als ihre Feinde", www.ruhrbarone.de; "Eltern und Lehrer fordern sofortigen Stopp der umstrittenen IRU-Studie in NRW" www.islamiq.de; "Der aufgegebenen Kampf um junge Muslime", www.welt.de; "Lehrerverband will Islamunterricht unter staatlicher Aufsicht einführen", www.welt.de; "Almanya'da Bitmeyen Bir Tartışma: İslam Din Dersi", <https://gocvakfi.org/>.

nasıl yorumladıklarına, gelişmelere nasıl yaklaşım sergilediklerine ve onlara/olaylara yükledikleri anlamı keşfetmeye odaklanan nitel araştırma metodolojisi tercih edilecektir. Nitel araştırma ile bireylerin kullandıkları kavramlar/anlamlar değerlendirilir ve bu anlatımların onlar için hangi anlamı ifade ettiği belirlenmeye çalışılır. Bu sebeple nitel araştırma daha çok bir olguya ve bu olgunun anlamına odaklanır.

Çalışmada nitel araştırma yaklaşımlarından ise doğrudan örneklem grubunun görüşlerine, deneyimlerine ve algılarına odaklanabilmek amacıyla anlatı araştırması kullanılacaktır. Anlatı, hikâye gibi unsurlar olayları, olguları nasıl anladığımız, algıladığımız ve yorumladığımız ile ilgili bir meseledir. Bununla birlikte anlama ve anlamlandırma sürecidir. Bir nitel araştırma için çok önemli olan hikâyeler/anlatılar birinci ağızdan anlatılan deneyimlere dayanır. Birinci şahıs tarafından elde edilen deneyimler bu yaklaşımın temelini oluşturur. “Anlatılar” olarak da adlandırılan hikâyeler, nitel araştırmada popüler bir veri kaynağıdır. Bu tür araştırmalar da biyografi, yaşam tarihi, sözlü tarih ve otobiyografi; görüşme, günlük, mektuplar gibi materyaller ile elde edilip, araştırmacının amaçladığı anlama göre ardışık olarak düzenlenerek analiz edilebilir (Büyüköztürk vd., 2020, s. 24, 283-284; Merriam, 2009, s. 32). Bu anlatılar aynı zamanda, araştırmacının ve katılımcının olaylarla ilgili zengin bir bakış açısı kazanmasına katkı sağlar. Anlatı araştırma tasarımlarında araştırmacılar, bireylerin yaşamlarını tanımlar, insanların yaşamları hakkında hikâyeler toplar, anlatır ve bireysel deneyimlerin anlatılarını yazarlar (Creswell, 2012, s. 501-502). Elliott’a göre de (2005) anlatı araştırmasında, araştırmacı tüm insanların anlatacak hikâyeleri olduğunu kabul ederek, ortaya çıkacak hikâyelere odaklanır. Anlatı araştırmasında bireyi dikkate alırken öğretici olan bir diğer husus, birinci derece ya da ikinci derece anlatıların araştırmanın odağı olup olmadığını dikkate almaktır. Birinci derece anlatılar, bireylerin kendi deneyimlerini ve hikâyelerini doğrudan kendi perspektiflerinden anlattıkları anlatılardır. Bu tür anlatılarda, hikâye anlatıcısı doğrudan kendi yaşadıklarını, düşüncelerini ve duygularını ifade eder. Örneğin, bir kişinin kendi hayat hikâyesini veya kişisel deneyimlerini anlatması birinci derece anlatı olarak kabul edilir. İkinci Derece Anlatılar (Second-Order Narratives) ise bir araştırmacının veya başka bir kişinin birinci derece anlatıları analiz edip yorumladığı ve yeniden yapılandırdığı anlatılardır. Bu anlatılarda, araştırmacı birinci derece anlatılardan elde ettiği bilgileri kullanarak daha geniş bir bağlamda analiz yapar ve yorumlar. Örneğin, bir araştırmacının katılımcılardan topladığı yaşam hikâyelerini inceleyip bu hikâyelerden elde ettiği temaları, kalıpları ve toplumsal bağlamları açıklayan bir makale yazması ikinci derece anlatı olarak kabul edilir. Bu özelliğiyle anlatı araştırmaları, yazar ile katılımcılar/görüşmeciler arasındaki bir işbirliği sonucu yeni bir anlatı/hikâye ortaya çıkarır.

Bu çalışmada anlatı araştırma da Creswell’in “Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches” isimli eserindeki aşamalara ve örneklerle göre hazırlanmıştır. Bu bağlamda, çalışmanın konusu gereği, araştırma metodolojisine uygun veri toplama teknikleri ile din öğreticilerinin, Almanya’da İslami eğitime bakış açısına ilişkin gözlemlerini; karşılaştıkları İslamofobik tutum ve eylemlere ilişkin tecrübelerini, yine bireylerin kendi anlatıları üzerinden ele almak için nitel araştırma yöntemlerinden anlatı araştırması tercih edilmiştir.

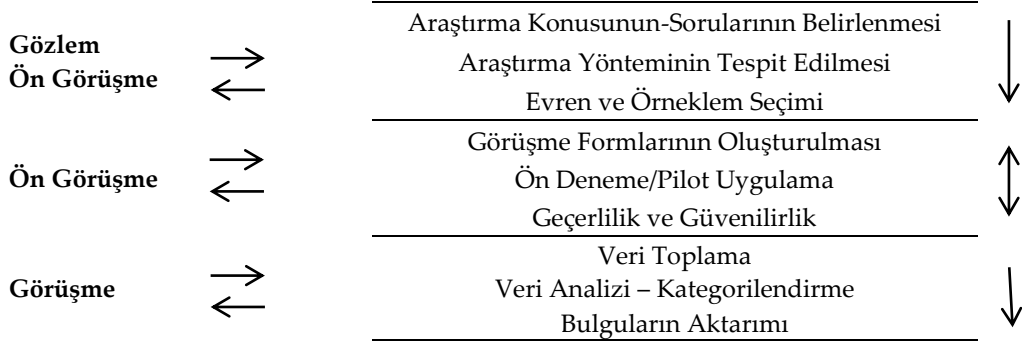
2.3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Araştırma, Müslüman nüfusunun oldukça fazla olması ve Müslümanların uzun yıllar geçmişi olması gibi nedenlerden dolayı Almanya örneğinde yapılmıştır. Söz konusu çalışmada, İslam

karşıtlığına din eğitimi temelinde, okullarda/camilerde/kurumlarda İslami eğitim veren din öğretmenleri perspektifinde yaklaşılması yeterli görülmüştür. Bu bağlamda, İslam karşıtlığı ile ilgili derin tarihsel arka plana ve İslamofobinin görünür olmasına yol açan medyatik/siyasal meselelere bu çalışma da yer verilmemiştir.

2.4. Araştırmanın Tasarımı

Araştırma aşağıdaki aşamalar/iş paketleri doğrultusunda hazırlanmıştır:



Çalışmanın konusunun belirlenmesi ile birlikte araştırmanın odak noktalarını ortaya çıkarabilecek araştırma problemleri tespit edilmiştir. Araştırma sorularına cevap bulabilecek yöntemin belirlenmesinin ardından evren ve örneklem seçimi tamamlanmıştır. Oluşturulan taslak görüşme formu ile ilgili pilot uygulama yapılmış ve görüşme formunun son hali hazırlanmıştır. Geçerlilik-güvenilirlik denemesinden sonra, veri toplama işlemi gerçekleştirilmiş ve analiz edilen veriler temalandırılarak/kategorilendirilerek aktarılmıştır.

Araştırmanın tasarlanma sürecinin konunun teorik çerçevesini oluşturma, yöntemi belirleme, örneklem grubunu tespit etme, görüşme sorularını hazırlama, verileri toplama ve analiz etme, bulguları kategorilendirme aşamalarında, Almanya'daki din eğitimi ile ilgili literatür taraması ile elde edilen veriler ve uzman akademisyenlerle yapılan ön görüşmeler, din eğitimi veren kurumlarda (okul-cami) yapılan gözlemler, din eğitimi veren öğretmenlerle ve eğitimin verildiği kurumların yöneticileri ile sürekli yapılan odak görüşmeler destekleyici ve belirleyici bir etki oluşturmuştur.

2.4.1. Araştırma Soruları

Din eğitimi ve İslam karşıtlığı ilişkisini irdeleyebilmek amacıyla, din öğretmenlerinin İslamofobik tecrübeleri Almanya örneğinde incelenecektir. Bu bağlamda, araştırmanın temel ve alt araştırma soruları şu şekildedir:

A.S.1:Siyasal, sosyal ve ekonomik hayatta İslam karşıtlığının artış gösterdiği Almanya'da İslam dini eğitimine bakış açısı nasıl?

A.S.2:Almanya'daki İslam din öğretmenleri İslamofobik tutum ve davranışlarla karşılaşılıyor mu?

Araştırma sorularına yanıt bulabilmek amacıyla oluşturulan detay alt sorular ise şu şekildedir:

- Almanya’da İslam’a ve Müslümanlara yaklaşım nasıl?
- Farklı ülkelerde İslam/Müslümanlar ile ilgili ilişkilendirilen olayların gerçekleşmesi Almanya’daki Müslümanlara bakış açısını nasıl ve ne düzeyde etkiliyor?
- Almanya’da İslami eğitim siyasal/sosyal ve teolojik olarak nasıl karşılanıyor?
- Din öğreticileri sosyal, siyasal, ekonomik ve dini açıdan herhangi bir ayrımcı, ötekileştirici, dışlayıcı tutum ve davranışlarla karşılaşılıyor mu?

2.4.2. Veri Toplama Tekniği

Çalışmada bireylerin konu ile ilgili düşüncelerini ve anlamlandırmalarını ölçebilmek amacıyla görüşme tekniği kullanılmıştır. Yüz yüze, çevrim içi görüşme teknikleri birlikte kullanılarak din öğreticilerinin konuya ilişkin hikâyeleri/yaklaşımları tespit edilmiştir. Bu çalışmada araştırma amaçlı, bireysel mülakat uygulaması gerçekleştirilmiştir. Mülakat ise din öğretimi konusunda öncü/tecrübeli uzman kişilerle yarı-yapılandırılmış mülakat tekniği ile yapılmıştır⁴. Yarı-yapılandırılmış görüşme de, araştırmacıya rehber olabilecek soruların yer aldığı görüşme formları hazırlanır. Bu görüşme formu ile birlikte, bilgi toplama amacıyla ek sorular da sorularak görüşme başlıkları genişletilebilir. Yarı yapılandırılmış görüşme, araştırma sorularının derinlemesine incelenmesine, katılımcıların da sürece dâhil olmasına imkân vermesi bakımından tercih edilmiştir (Merriam, 2009, s. 89-90; Büyüköztürk vd., 2020, s. 159).

Görüşme formu hazırlanırken, görüşmecilerin kişisel gözlem ve tecrübelerini deneyimlemek için temel sorulara, sonrasında ise alt araştırma sorularına yer verilmiştir. Görüşme formu, uzman kişilerin fikirleri doğrultusunda revize edilmiş, pilot uygulamalar yapılmıştır. Ön uygulamalar neticesinde, soruların araştırma konusuna uygun ve anlaşılır olmasına, tekrar içermemesine dikkat edilmiştir. Görüşmecilerin Almanya’da yaşaması sebebiyle ve soruların ortak/bilinir kavramlardan oluşmasına katkı sağlamak adına, görüşme formları Türkçe, İngilizce ve Almanca hazırlanmış, görüşmecinin istediği dilde sorular yönlendirilmiştir. Yabancı dildeki cevaplar Türkçe’ye çevrilerek çalışmaya aktarılmıştır. Ayrıca araştırma sorularının tarafsız olmasına, konuyu aydınlatıcı özelliklerinin bulunmasına dikkat edilmiştir. Açık uçlu soruların yanı sıra, görüşme sırasında sorulan ek, konuyu açıklayıcı detay/sondaj sorular ile konuya ilişkin görüşmecilerin deneyimlerine/hikâyelerine ilişkin detay bilgiler temin edilmiştir.

2.4.3. Araştırma Sahası ve Araştırma Grubu

Bir araştırma için evren, soruları cevaplamak için ihtiyaç duyulan verilerin elde edildiği, araştırma kapsamındaki olguların, nesnelere ve bireylerin tamamının oluşturduğu alanı, genelleştirildiği yapıyı, büyük gruba ifade eder. Ayrıca araştırmada toplanacak verilerin analizi ile elde edilecek sonuçların yorumlanacağı grup olarak tanımlanabilir (Büyüköztürk vd., 2020, s. 82, 263-264). Dolayısıyla bu çalışmanın araştırma sahasını Almanya’daki okullarda öğretmen, camilerde imam olarak ve din öğretimi

⁴ İslam Dini Öğreticilerinin İslamofobik Tecrübeleri: Almanya Örneği isimli çalışma için Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu’nun 25.07.2023 tarihli toplantı kararı ile etik kurul izni alınmıştır.

ile ilgili faaliyetlerde bulunan kurumlarda uzman kişi olarak görev yapan İslam dini öğreticileri oluşturmaktadır.

Araştırmanın, sonuçları istatistiksel olarak genelleme amacı taşımaması, temsil gücünden çok araştırma konusunun önemli olması ve araştırmacının çalışmanın amaçları çerçevesinde örnekleme belirlemesine imkân tanınması gibi sebeplerden dolayı, çalışmada olasılıksız örnekleme yöntemi ve bu yöntem içerisinde de amaca yönelik/amaçlı örnekleme tercih edilmiştir. Amaçlı örnekleme, araştırmacının çalışmanın hedefleri doğrultusunda belirli kriterlere dayanarak bireyleri ve mekânları seçmesi anlamına gelir. Ayrıca amaçlı örnekleme, araştırmacının derinlemesine inceleme için örnek olay türleri belirlemek istediğinde kullanılır. Bu sebeple genelleme yapılamayacağı aşikârdır (Neuman, 2006, s. 320-324). Amaçlı örnekleme seçimi de, belirli stratejilere dayalı bir süreçtir. Bu çalışmada, örnekleme belirlemede tipik durum ve kartopu örnekleme türleri tercih edilmiştir. Tipik durum örnekleme, araştırma problemleri ile ilgili olarak evrende yer alan çok sayıda durumdan tipik olan temsil edici bir durumun belirlenerek bu örnek üzerinden bilgi toplamayı ifade eder. Kartopu yöntemi ise seçilen bu tipik durumdaki kişilerin önerilerini/bağlantılarını/bilgilerini alıp uygun kişi/kişilere ulaşılarak örneklemin genişletildiği bir sistemdir (Büyüköztürk vd., 2020, s. 94; Neuman, 2006, s. 324-325).

Araştırmada da Almanya'daki İslam din öğreticilerinin din eğitimi ile ilgili tecrübelerine odaklanıldığı için; din eğitimi alanında eğitim almış olması, resmi kurumlarda aktif görev yapıyor olması, yetişkin/çocuk eğitiminde yer alması ve belirli bir tecrübeye (en az iki yıl ve üzeri) sahip olması gibi temel kıstaslar belirleyici olmuştur. Bu temel kriterleri sağlayabilecek çok sayıda öğretmen/imam olmasına rağmen, Almanya'da İslam din eğitiminin yakın zamanda medyatik ve siyasal alanda tartışılan bir mesele olmasından dolayı, özellikle eğitim/aktif görev yapma/deneyim gibi temel kriterlerin yanı sıra görüşmeye gönüllü katılım sağlanması talep edilmiştir.

Bununla birlikte araştırma grubunda temel kıstasların yanı sıra; Almanya'da doğup büyüyen ve Almanya'da İslami eğitim alanında lisans ve/veya lisansüstü eğitim alan, Almanya'da yaşayan ama farklı ülkede İslami eğitim alıp Almanya'ya tekrar gelip çalışan, Türkiye'den Almanya'ya görevlendirme ile gelen veya dışarıdan gözlem yapma imkânı olan öğretmenlerin ve imamların olmasına dikkat edilmiştir. Yine, din öğretimi alanında faaliyet gösteren (imam/öğretmen yetiştirme ve eğitimcilerin eğitimi gibi programlar yapan) kurumlardan ve İslam din eğitimi için ders materyali hazırlayan, müfredat oluşturan veya İslami eğitim ile ilgili eyaletlerin resmi kurumlarında temsilci/üye olarak görev yapan kişiler de görüşmeye dâhil edilmiştir. Bu kişiler arasında, Almanya'daki İslam dini eğitiminin tarihçesini, yasal süreçlerini, bu süreçlerde karşılaşılan zorlukları bilen ve resmi makamlar ile sürekli iletişim halinde olan yetkililerin olmasına da dikkat edilmiştir. Ayrıca, sonradan İslamiyet'i kabul ederek Almanya'da din görevlisi olarak faaliyet gösteren kişilerin Almanya'daki İslami eğitime bakış açısının belirlenmesinin de araştırmaya zenginlik katacağı düşünülmüştür.

Bu bağlamda araştırmada 33 katılımcıyla⁵ 1 Mayıs-20 Haziran 2024 tarihleri arasında görüşme gerçekleştirilmiştir. Araştırma bulguları aktarılırken görüşmecilerin gerçek ad ve soyadlarına yer

⁵ Creswell, çeşitli kaynaklara atıf yaparak; anlatı araştırmasında bir veya iki bireyle yapılan birçok çalışma bulunduğunu, fenomenolojik çalışmalarda katılımcı sayısının 1'den 325'e kadar değişebileceğini, yine bazı kaynakların 3 ila 10 kişiyi ile

verilmemiş, müstear isimler kullanılmıştır. Din öğreticilerinin genel özellikleri başlıklı kısımda belirtildiği üzere, örneklem grubunun din öğretiminin birçok alanında faaliyet gösteren, farklı eğitim düzeylerine ve tecrübe geçmişine sahip kişilerden oluşmasına dikkat edilmiştir.

2.4.4. Araştırmanın Veri Analizi

Creswell'e göre (2007, s. 256) anlatı araştırmalarında veriler analiz edilirken öncelikle elde edilen veriler bir dosya düzeni ile arşivlenir. Sonrasında metinler kontrol edilir ve ilk kodlar oluşturulur. Kodlamanın ardından hikâyelerin kronolojisi hazırlandıktan sonra görüşme neticesinde belirlenen anlam ve duygular tanımlanır/betimlenir. Bağlamsal anlatım ve metinlerle desteklenen görüşme verileriyle birlikte hikâyelerdeki genel anlam ortaya çıkartılır.

Çalışmada da görüşme formu aracılığı ile elde edilen veriler bilgisayara işlenmiştir. Bilgisayara yüklenen veriler, araştırma sorularına göre yerleştirilmiş, kodlama oluşturulmuştur. Metinlerde yer alan üst ve alt konuları ön plana çıkarmak için metinler anlamlı bölümlere ayrılmış ve kodlanan bu metinler araştırma soruları da göz önüne alınarak belirli başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Katılımcılara ait bilgilerin gizliliğinin sağlanması adına, katılımcıların, kurumların/temsilcilerin isimlerine yer verilmeden, müstear isimlerle düşünceleri belirli kronolojik düzene göre bağlamsal bilgi ve anlamlarla ilişkilendirilerek elde edilen verilerdeki genel anlam keşfedilmeye çalışılmıştır. Cevaplanmayan veya çalışmanın amacından ve konusundan uzak bağlamlara vurgu yapan katılımcı görüşlerine ise yer verilmemiştir.

2.4.5. Geçerlilik ve Güvenilirlik

Geçerlilik ve güvenilirlik, bilimsel araştırmaların kalitesini ve doğruluğunu ifade eden, araştırma sonuçlarının güvenilir olup olmadığını ve bulguların gerçeği yansıtmayı yansıtmadığını değerlendirmek için kullanılan kavramlardır. Nitel araştırmaların geçerlilik ve güvenilirlik standartları nicel araştırmalardan farklıdır. Nitel araştırmalarda, araştırmacıların gözlemlerini tutarlı bir biçimde kaydetmeye ve yaptıkları gözlemleri de yine tutarlı ve kararlı bir şekilde aktarmaya çalışması güvenilirliği karşılar. Yine araştırmacının toplumsal yaşam içerisinde odaklanılan meseleyi onu sürekli yaşayan birinin bakış açısından adil, dürüst ve dengeli anlatımı sunmaya çalışması da geçerliği ifade eder (Neuman, 2006, s. 286). Araştırmacının, nitel araştırma sürecinde görüşme sorularını revize etmesi, eklemeler yapabilmesi, katılımcıların görüşlerini doğrudan alıntılarla aktarması ve sonuçlara yer vermesi gibi diğer hususlar da araştırmanın geçerliğini artıran bir özelliktir.

Bu çalışmada da, geçerliği ve güvenilirliği sağlayabilmek adına bazı yöntemsel ve etik tutumlar gözetilmiştir. Bu sebeple, araştırma sorularına iyi yanıt alabilmek için örneklem grubunun ayrı bir özenle seçilmesine dikkat edilmiştir. Araştırma sorularının, anlaşılabilir, net, genel algılamaya ve ölçmeye imkân tanıyacak olması, araştırma konu ve amacına uygunluğunu göz önüne alarak gerekli uzman

çalışmasını önerdiğini ancak daha geniş bir katılımcı havuzunun kolektif bir yaklaşım geliştirmek için kullanılabileceğini belirtmiştir (Creswell, 2007, s. 126-128). Anlatı araştırmalarının bir veya daha fazla kişiyle de yapılarak ortak bir anlamın inşa edildiği çalışmalar da bulunmaktadır (Creswell, 2007, s. 55, 119-122). Bu doğrultuda Almanya'daki din öğreticilerinin İslamofobik tecrübelerini belirleyebilmek adına ortak bir anlatının sorgulanabilmesini sağlamak için 33 katılımcı ile yeterli görülmüştür.

katkıları ile ön deneme görüşmeleri ile desteklenerek oluşturulmasına dikkat edilerek geçerlilik ve güvenilirlik sağlanmaya çalışılmıştır.

3. BULGULAR

Araştırma konusunun ve sorularının belirlenmesi ile birlikte oluşturulan temalar, veri toplama sürecinde görüşmecilerin anlatımlarına göre alt temalarla zenginleştirilmiş ve şu kategorilendirmelere göre çalışmaya aktarılmıştır:

Ana Tema	Alt Tema
1.İslam'a/İslami Kelime/Kavramlara ve Müslümanlara Bakış	<ul style="list-style-type: none"> • Entegrasyon ve Uyum Kısacasında İslam ve Müslümanlar • İslami Kelime ve Kavramlara İlişkin Bilgi Düzeyi • Radikalize Edilen/Çerçevelenen Anlamlar
2.İslami Eğitime Siyasal/Sosyal ve Teolojik Bakış Açısı	<ul style="list-style-type: none"> • Bir Hürriyet Tartışması: İslami Eğitim • Yargılanan/Ötekileştirilen İslami Eğitim • Kontrol ve Müdahale Edilen İslami Eğitim
3.İslami Bilgi Aktarımında Karşılaşılan Problemler	<ul style="list-style-type: none"> • Ön Yargı ile Mücadele • Oryantalist ve Medyatik Kümülatif Anlamlar/Temsiller • Bilinmezlikten Kaynaklanan Korku ve Baskı • Dil ve Kültürel Farklılık
4.Din Öğreticilerinin Maruz Kaldıkları İslamofobik Tutumlar	<ul style="list-style-type: none"> • Baskı, Kontrol ve Takip Edilme • İslami Eğitim Mekânlarına Saldırı
5.İslam Karşıtlığı/İslamofobi ile Mücadele	

Bu araştırmada elde edilen veriler neticesinde oluşturulan kategorilerin geniş kapsamlı olması ve bu çalışmanın konusunu ve sınırlılığını aşacak boyutta olması sebebiyle, sadece belirlenen iki kategoriye yer verilmesi uygun görülmüştür. Bu doğrultuda, din öğreticilerinin genel özellikleri ile birlikte din eğitimi ve İslamofobi ilişkiselliğine odaklanabilmek amacıyla Almanya'da İslami eğitime siyasal/sosyal ve teolojik bakış açısı; din öğreticilerinin maruz kaldıkları İslamofobik tutumlar gibi kategoriler altında bulgulara yer verilecektir.

3.1. Din Öğreticilerinin Genel Özellikleri

Araştırmaya katılan din öğretmenlerine ait bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 1. Araştırmaya Katılan Din Öğreticilerinin Genel Özellikleri

Katılımcı:								
Nu.	İsim (Müstear)	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu	Almanya'da Yaşama Süresi	Mesleği	İslami Eğitim ile ilgili İş Tecrübesi	Çalıştığı Yer/ler
1	Zeynep	Kadın	49	Yüksek Lisans	42 Yıl	Öğretmen Öğr. Görevlisi	21 Yıl	Okul
2	Hasan	Erkek	51	Lisans	51 Yıl	Öğretmen/İdareci	22 Yıl	Okul-STK
3	Ayşe	Kadın	37	Lise	35 Yıl	Din Görevlisi	10 Yıl	Cami
4	Zehra	Kadın	29	Yüksek Lisans	29 Yıl	Din Görevlisi	4 Yıl	Cami
5	Kemal	Erkek	51	Yüksek Lisans	27 Yıl	Öğretmen	27 Yıl	Okul-Cami
6	Fatma	Kadın	29	Yüksek Lisans	29 Yıl	Öğretmen	10 Yıl	Okul
7	Mehmet	Erkek	48	Doktora	48 Yıl	Öğr. Görevlisi Uzman	2 Yıl	Dini Kurum
8	Ahmet	Erkek	53	Yüksek Lisans	53 Yıl	Öğretmen	21 Yıl	Okul-Cami
9	Bünyamin	Erkek	31	Yüksek Lisans	31 Yıl	İmam	5 Yıl	Cami
10	Mustafa	Erkek	33	Yüksek Lisans	33 Yıl	İmam	7 Yıl	Cami
11	Süleyman	Erkek	58	Doktora	12 Yıl	İmam	30 Yıl	Cami
12	Yusuf	Erkek	50	Yüksek Lisans	26 Yıl	Öğretmen	21 Yıl	Okul-Cami
13	Serhat	Erkek	55	Lisans	20 Yıl	Öğretmen	15 Yıl	Okul-Cami
14	Sinan	Erkek	47	Lisans	5 Yıl	İmam	5 Yıl	Cami
15	Metin	Erkek	55	Lisans	48 Yıl	Öğretmen	18 Yıl	Okul
16	Hüseyin	Erkek	56	Lisans	7 Yıl	İmam	26 Yıl	Cami
17	Tarık	Erkek	47	Lisans	11 Yıl	Öğretmen/İdareci	23 Yıl	Okul-Cami Yurt
18	Seher	Kadın	52	Lisans	40 Yıl	Öğretmen/İdareci	27 Yıl	Okul-Yurt
19	Burcu	Kadın	38	Lisans	38 Yıl	Öğretmen/İdareci	3 Yıl	Okul
20	Faruk	Erkek	61	Lisans	52 Yıl	Öğretmen/İdareci	35 Yıl	Okul-Cami Dini Kurum
21	Hülya	Kadın	56	Yüksek Lisans	36 Yıl	Öğretmen/İdareci	29 Yıl	Cami Dini Kurum
22	Kerem	Erkek	35	Lisans	8 Yıl	İdareci	7 Yıl	Dini Kurum
23	Matthias	Erkek	34	Lisans	34 Yıl	Uzman	2 Yıl	Dini Kurum
24	Ömer	Erkek	62	Lisans	35 Yıl	Öğretmen	34 Yıl	Okul-Dini Kurum
25	Onur	Erkek	25	Lisans	25 Yıl	Öğretmen	10 Yıl	Okul-Cami
26	Kerim	Erkek	24	Yüksek Lisans	24 Yıl	Öğretmen	1 Yıl	Okul
27	Merve	Kadın	28	Yüksek Lisans	28 Yıl	Öğretmen	4 Yıl	Okul-Cami
28	Kübra	Kadın	25	Yüksek Lisans	25 Yıl	Din Görevlisi	2 Yıl	Cami
29	Yasemin	Kadın	26	Lisans	26 Yıl	Öğretmen	1 Yıl	Okul
30	Şeyda	Kadın	30	Yüksek Lisans	30 Yıl	Öğretmen	7 Yıl	Okul
31	Amine	Kadın	32	Yüksek Lisans	30 Yıl	Uzman	2 Yıl	Dini Kurum
32	Hamza	Erkek	50	Lise	40 Yıl	Öğretmen	8 Yıl	Okul
33	Nilüfer	Kadın	29	Lise	29 Yıl	Öğretmen/İdareci	6 Yıl	Okul-Yurt

Araştırmaya toplam 33 kişi katılım göstermiştir. Bu kişilerin 13'ü kadın, 20'si ise erkek katılımcıdır. Görüşmeye katılım gösteren kişilerin yaş ortalaması ise 42'dir. Katılımcılardan 3 kişi lise mezunu, 14 kişi lisans mezunu, 14 kişi yüksek lisans mezunu, 2 kişi ise doktora mezunudur.

Katılımcıların ortalama 30 yıl civarında Almanya'da yaşama süresine sahip olduğu görülmektedir. Almanya'daki siyasal, sosyal ve medyatik alanlarda İslam'ın temsil ediliş ve Müslümanların konumlandırılış biçimlerine ilişkin genel bir gözlem/tecrübe sahibi olabilecekleri düşünülebilir.

Bununla birlikte katılımcılardan 13 kişi okullarda öğretmen, 7 kişi okullarda/din öğretimi yapan kurumlarda öğretmen/idareci, 5 kişi camilerde imam, 2 kişi okulda/üniversitede öğretmen/öğretim görevlisi, 3 kişi camilerde din görevlisi, 2 kişi dini kurumlarda uzman, 1 kişi ise yine dini kurumlarda idareci olarak çalışmaktadır. Dolayısıyla görüşmecilerimizin okul, cami, yurt ve dini kurumlar gibi dini öğretim yapan pek çok sahada faaliyet gösteren birimlerde görev yapan kişiler olduğu ve araştırma konusuna farklı kurum, kuruluş ve mekânlardaki faaliyetleri ve deneyimleri ile zenginlik katacak bir çeşitliliğe sahip oldukları ifade edilebilir.

Araştırmaya katılan görüşmecilerimizin İslami eğitim ile ilgili uzun yıllar (ortalama 4-5 yıl) tecrübeye sahip olduğu görülmektedir. Bu noktada, İslami eğitim sürecinde karşılaştıkları sorun ve problemlere ilişkin gözlem, farkındalık ve deneyimlerinin oldukça yeterli olduğu düşünülebilir.

Bu durum, Almanya'da çalışan din görevlilerinin tahsil ve eğitim düzeyinin oldukça yüksek olduğunu; bu kişilerin üniversite eğitiminin yanı sıra özel dini eğitimlerle de kendilerini geliştirdiklerini ve uzun yıllar dini eğitim konusunda tecrübe sahibi olduklarını (Halm, Sauer, Schmidt, & Stichs, 2012, s. 3-5) ortaya koymakla birlikte, araştırma kapsamında görüşülen kişilerin de eğitim düzeyinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

3.2. İslami Eğitime Siyasal/Sosyal ve Teolojik Bakış Açısı

İslami eğitim, Almanya genelinde halen tartışılmakta olup, siyasal ve medyatik kanallarla İslami eğitimin varlığı, verilme şekli, derslerin içeriği, ders kaynakları, öğretmenlerin seçilmesi gibi durumlar sürekli tartışmaya açılmaktadır. Konu ile ilgili araştırmaya katılan ve İslami eğitim ile ilgili faaliyet gösteren öğretmenlerin/uzmanların, tartışmalı/sorunlu hale getirilen (!) Almanya'daki İslami eğitim ile ilgili düşünceleri de bu karışıklığı/problemi ifade etmektedir.

3.2.1. Bir Hürriyet Tartışması: İslami Eğitim

Almanya'da din eğitimi anayasa ile güvence altına alınan bir haktır. Bu sebeple İslami eğitim talep eden kişiler de bu haktan yararlanabilmektedir. Fakat anayasal bir güvence olmasına rağmen, İslami eğitimin mevcudiyeti halen tartışma konusu olabilmektedir:

Almanya'da dini eğitim, anayasal bir güvence olduğu için bir özgürlük alanı gibidir. Okullardaki durumu bilemiyorum ama camide görev yapan birisi olarak bir kısıtlama/engel ile karşılaşmadım. (Ayşe, 37, Din Görevlisi)

İslami eğitime karşı olanlar da, İslami eğitime açık olanlar da var. (Kübra, 25, Din Görevlisi)

Müslüman olmayanlara camileri gezdirdiğimizde memnuniyetle karşılayanlar var. (Bünyamin, 31, İmam)

Almanya'da camilerde 'radikalize' etmeden İslami eğitim verilmesini veya radikalleşen eğilimlere karşı 'kontrollü' İslami eğitim verilmesini savunanlar var. Bununla birlikte genellikle bir Alman, İslami eğitimin ne gereği var, diye düşünabiliyor. Müslüman olmayan veliler da yine okullarda İslami eğitimi gereksiz bulabiliyor. (Yusuf, 50, Öğretmen)

Geçmiş yıllarda cami ile ilgili başkan yardımcılığı görevinde bulundum. Öğrenci sayımız arttıkça kurumsallaşmaya devam ettik. Camilerdeki eğitimin yanı sıra okullarda da İslami eğitim verilmesi için kanuni gereklilikleri sağlamaya katkı sağladık. Karşımıza çıkan pek çok sorunu aşmak için çaba gösterdik. (Metin, 55, Öğretmen)

İslam dini derslerinin Alman eğitim sistemindeki diğer dini derslerle eşit şekilde muamele görmediği ve eğitmen sorununun artarak devam ettiği ifade edilebilir. İslami eğitim konusu Almanya'da halen tartışma konusu olmaya devam etmektedir ve çeşitli paydaşlar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. (Zehra, 29, Din Görevlisi)

Son yıllarda bazı okullarda İslami eğitim verilebiliyor. Karşı çıkanlar oldu, halen karşı çıkanlar da var. İslam din dersinin gerekliliği tartışılmaya devam ediyor. İslam dersinin verilmesini 'Almanya İslamlaşıyor' şeklinde yorumlayanlar da var. Bu sebeple İslam din dersinin verilmesini entegrasyona aykırı görenler ve bundan dolayı din dersi verilmesini kontrol etmek isteyenler bulunmaktadır. (Fatma, 29, Öğretmen)

İslami eğitime pek toleransın olduğunu ifade edemem. İslami eğitimin okullarda verilme süreci çok uzun ve zor oldu. Buna rağmen halen siyasi ve toplumsal problemlerle uğraşmaya devam ediyoruz. (Serhat, 55, Öğretmen)

Eğitim müfredatımızı kabul ediyorlar ama meslek tanımı koymuyorlar ve öğrencilerimizin diplomalarını kabul etmiyorlar. İslami eğitim ile ilgili bunun gibi sorunlarla politik olarak mücadele ediyoruz. (Seher, 52, Öğretmen/İdareci)

Alman devleti din dersini vermek zorunda olduğu için İslami eğitim talebine müdahale edemiyor fakat İslami eğitim verme sürecini/şeklini kontrol etmeye, şekillendirmeye çalışıyor. Normalde dini cemaatler işbirliği ile dini eğitim talebini hazırlar ve yeterlilikler sağlandıktan sonra eğitim verilir. Fakat İslami eğitim talebinde bulunan dini cemaatler sürekli sorunlarla uğraştırılıyor. Bu noktada, diğer dini kurum (Hristiyanlık, Yahudi vb.) yetkilileriyle kâğıt üstünde eşitiz fakat pratikte İslami eğitime izin verip, müdahale etme gibi durum söz konusu. (Faruk, 61, Öğretmen/İdareci)

Almanya'da İslam'ı eğitim ile ilgili materyal eksikliği yaşıyoruz. Talep ediyoruz ama bu süreç çok ağır işliyor ve talebimizin karşılanmadığı durumlar da oluyor. (Kerem, 35, İdareci)

İslami eğitimin durumu okullara göre bile değişiklik gösterebiliyor. Bazı okullarda onay verilirken, bazı okullarda okul müdürünün, idarenin engellediğini biliyorum. İdare, öğrencilerin o dersi seçmesini istemiyor, eğer ders seçildiyse sınıf verilmiyor veya ders saatleri çok geç yapılabilir. (Merve, 28, Öğretmen)

Görüşmecilerimizin de belirttiği gibi, Almanya'da İslami eğitimin verilme süreci oldukça zorludur. Buna rağmen, İslami eğitimin varlığına dair tartışmalar ve sorunlar devam etmektedir (Uçar, 2023). Ayrıca, İslami eğitimin radikal akımlara karşı bir bağımsızlık kazandırma beklentisiyle verilmesi gerektiği düşüncesi (Stein ve Zimmer, 2022, s. 36) söylem alanı bulmaktadır. Bu durum, İslami eğitim hürriyetinin tam anlamıyla içselleştirilmediğini ve kontrol edilmesi gerektiği düşüncesinin var olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte, genel olarak okullarda İslami eğitime toleransın zayıf olduğu, İslami eğitimin gereksiz görülebildiği, İslami eğitim ile ilgili öğrenci/eğitmen sorunlarının artarak devam ettiği ve Almanya'nın toplumsal/siyasal kontrolü doğrultusunda yönlendirilmeye çalışıldığı önemli bir noktadır. Dolayısıyla bu hususlar, İslami eğitime yönelik gittikçe artan negatif yaklaşımların ve aynı zamanda

ayrımcılık, dışlama gibi İslamofobik tutumların ne kadar içselleştirildiğine, İslami eğitimin bir hürriyet alanı olarak görülmediğine (İlgaz, 2023, s.152,156) de ışık tutmaktadır.

Bu bağlamda, Almanya'da İslami eğitimle ilgili düzenlemeler, Müslümanların diğer dini topluluklar gibi dinleri ve yaşam gerçeklikleri hakkında rasyonel bir şekilde düşünmeleri ve bunları kendi teolojileri ile din eğitimlerine eleştirel bir bakış açısıyla ele almaları isteği ve ihtiyacı göz önünde bulundurularak yapılmaya çalışılmalıdır (Takım, 2016, s. 14).

3.2.2. Yargılanan/Ötekileştirilen İslami Eğitim

İslami eğitim ile ilgili bir diğer husus, İslami eğitime karşı gittikçe artan ön yargıdır. Bu ön yargı aynı zamanda İslami eğitime bakış açısının siyasallaşmasını ve İslamofobik yaklaşımların artmasını beraberinde getirmektedir.

İslam Dini dersi Almanya'da ihtiyaç ve hoşgörülü ile karşılanıyor. Mesela üniversite dönemimde staj yaparken bir Hristiyan din dersi öğretmeni bana İslam dersinin okullarda verilmesinin önemli olduğunu söylemişti. Tabi bazı kesimlerin İslam dersine karşı ön yargılı bir duruşu var. (Onur, 25, Öğretmen)

Okullardaki İslami eğitime karşı ön yargının olduğunu söyleyebilirim. Az bir kesim olumlu karşılarken, çoğunluk ön yargı ile yaklaşıyor. Bu da eğitimin içeriğini bilmediklerinden kaynaklanıyor. Kapalı kapılar ardında kontrol edemeyecekleri şeylerin olmasından korkuyorlar. Şu an görev yaptığım okuldaki anlatımlar da bu yönde. Dört sene önce İslam din dersi okula getirildiğinde öğretmenlerin birçoğu tepki göstermişler. Ön yargıları kırılmış durumda. Bu noktaya gelene kadar İslam din dersi öğretmenlerine çok görev düşüyor. Kendilerini kanıtlayıp olumlu bir profil çizmeleri gerekiyor. (Yasemin, 26, Öğretmen)

Görüşmeye katılan din öğreticilerinden Onur (25, Öğretmen) ve Yasemin (26, Öğretmen) İslami eğitim ile ilgili okullarda sorunla karşılaşmadığını ifade etseler de, genel anlamda ön yargının hâkim olduğunu vurgulamaktadırlar. Bununla birlikte, sadece ön yargı olmayıp aynı zamanda ötekileştirici bir görünüm taşıyan yaklaşımların da olduğunu görüşmeye katılan kişiler şu şekilde ifade etmektedir:

İslami eğitim radikal karşılanıyor. Özellikle de İslami eğitim alanlar radikal gruplar için yetiştirilen öğrenciler olarak görülüyor. Bu gibi sebeplerden dolayı İslami eğitim üzerinde büyük bir kontrol var. (Zeynep, 49, Öğretmen/Öğretim Görevlisi)

Özellikle küçük şehirlerde de ön yargı ve karşıtlık mevcut. Bunun sebeplerinden birisi algı ve medyanın genel tutumu. (Burcu, 38, Öğretmen/İdareci)

İslam eğitim alanlar terörist, İslami eğitim veren yerler ise terörist eğitim merkezi gibi görülüyor. Bu ön yargı neticesinde İslami eğitimi kontrol etmeye, engellemeye yönelik girişimler var. (Sinan, 47, İmam)

İslami eğitime hiç iyi bakmıyorlar. İslami eğitim alanların toplumsal hayatta görünür olması rahatsız ediyor. (Süleyman, 58, İmam)

Almanya'da özellikle İslam din derslerine karşı büyük bir ön yargı var. İslami eğitim alanlar tehlike arz eden kişiler olarak görülüyor. Bu sebeple İslami eğitim alanlar ve bu eğitim veren yerler kontrol edilmesi gereken yerler olarak görülüyor. (Tarık, 47, Öğretmen/İdareci)

Dini eğitim anayasal bir hak fakat İslami eğitimi gerici ve çağa uygun olmayan bir anlayış olarak görüyorlar. Okullardaki çocukların dini hassasiyetlerinin olması, dini pratikleri gerçekleştirmeleri problem olarak görülüyor. İslami eğitimi tam olarak idrak edemedikleri için Batı toplumsal yaşamı için tehdit olarak görüyorlar. (Hülya, 56, Öğretmen/İdareci)

İslami eğitime bakış açısı Almanya'da eyaletlere/bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Ama genellikle radikal eğitim veriliyor gibi algılanıyor ve bu durumdan korkuyorlar. (Kerim, 24, Öğretmen)

Camideki din derslerine negatif bakılıyor. Hangi derslerin kimler tarafından verildiği merak konusu her zaman. Camilerdeki eğitim ortamları donanımlı ve eğitimciler nitelikli olmasına rağmen, buradaki kişilerin gerici olduğu izlenimi hâkim. Okuldaki İslam din dersine bakış açısı da tam olarak pozitif değil. Halen şüpheli bir yaklaşım söz konusu. (Şeyda, 30, Öğretmen)

Şeriat gibi bazı kavramlarda yanlış anlaşılma olabiliyor. Şeriat ve İslamist terör gibi kelimelerle anılıyor. (Matthias, 34, Uzman)

İslami kavramlara yönelik negatif bir yaklaşımı var. (Amine, 32, Uzman)

Aşırılıkçı, tehlikeli algılanıyor. İslami eğitimin gerekliliği sorgulanıyor. İslami eğitim veren cami/okul dersleri gibi olanakların/kurumların sayısının artmasına tehlikeli gözüyle bakılıyor. Siyasi bir hareket olarak yorumlanıyor. (Hamza, 50, Öğretmen)

İslami eğitimin tam olarak neyi ifade ettiği, bu eğitimin verilmesinin amaçlarının neler olduğu gibi hususların Almanya'da genel anlamda bilinmediğini ifade edebiliriz. Bu bilinmezlik beraberinde korkuyu, ön yargıyı ve negatif nitelendirmeleri beraberinde getirmektedir. Radikal yorumlanan, hatta sadece İslami eğitim aldığı için terörist görülen kişilerin nasıl bir İslamofobik yaklaşımla karşılaştıkları aşıkardır.

Bu anlatımlar aynı zamanda, Batı'da Müslümanlara yönelik sürekli kullanılagelen ve literatürde sıkça ifade edilen medyatik ve popülist bir dil taşıyan terörist, tehlikeli, radikal gerici, şeriatçı, İslamist gibi nefret dili içeren (Temel ve Koçak, 2020, s. 182; SETA, 2018 ve 2019) yargılayıcı/ötekileştirici İslam karşıtı dilin, İslami eğitim alan kişiler ile ilgili de kullanılageldiğini, İslami eğitim alan kişilerin potansiyel hedef olarak gösterildiğini yansıtmaktadır.

Aynı zamanda, İslami eğitim veren cami ve okul derslikleri gibi yerlerin terör yuvası, şiddet yuvası olarak görülmesi de beraberinde toplumdaki nefret dilini artırmaktadır. Kullanılan bu şiddet dili ve bu yaklaşım sonucunda da camilere yapılan saldırı olayları artış göstermektedir.

3.2.3. Kontrol ve Müdahale Edilen İslami Eğitim

İslami eğitimin verilebilme mücadelesi beraberinde kontrolü ve baskıyı getirmiştir. Anayasal güvenceye rağmen İslami eğitim alma ve verme talepleri sürekli politik engellerle karşılaşmıştır. Bu engeller, dersin verilebilmesi, dersin içeriği, dersi verecek eğitimcinin seçilmesi gibi tüm alanlarda kendisini hissettirmiştir. Bu duruma ilişkin görüşmelerimizin ifadeleri şu şekildedir:

İslami eğitime karşı bir korku hissediyorlar. Genel anlamda dini hürriyete izin veriyorlar. Fakat İslami eğitim söz konusu olduğunda kontrol, baskı ve müdahaleleri hissediyoruz. (Hasan, 51, Öğretmen/İdareci)

Almanya'da hiçbir şekilde cemaatlerin dini eğitim meselelerine karışamaz. Ama İslam ile ilgili konularda içeriğe bile müdahale söz konusu. Dini cemaatlerin kabul görmesi zorlaştırılıyor. Diğer resmi dini cemaatlerin tanınması kolay iken, İslam ile ilgili dini cemaatlerin kabul alması eğitim vermesi zorlaştırılıyor. Dersleri şekillendirme, dersi veren kişileri belirlemeye çalışma ve koordine etme gibi yaklaşımları söz konusu. İslami eğitime, İslam inancının Almanya'nın onayladığı içerik ve özelliklere sahip olması koşuluyla olumlu yaklaşıldığını ifade edebilirim. (Mehmet, 48, Öğretim Görevlisi/Uzman)

İslami eğitim Almanya'da üvey evlat gibi. Anayasaya göre mecbur izin verilmesi gerektiği için göstermelik de olsa bazı yerlerde İslami eğitim veriliyor. Ama müdahale söz konusu. Din dersi ve öğretmenler müfredat komisyonunda görev yaptım. Fakat burada İslami cemaatlerin tanınmaması, kabul görmemesi ve sürekli problem yaşatılması gibi durumlar söz konusu. Dini. (Ahmet, 53, Öğretmen)

Almanya'da anayasal olarak İslami eğitim alma hakkı olmasına rağmen uygulamaya gelince politik ve toplumsal engeller karşımıza çıkıyor. Dini cemaatleri kabul etmeme gibi bir engelle karşılaşıyoruz. Bu durum da İslami eğitim verme ve alma süreçlerinin özellikle zorlaştırılmaya çalışıldığını gösteriyor. (Mustafa, 33, İmam)

Almanya'da Türkiye'den gelen hocaların, camilerde Türkçe ders yapmaları, Anadolu kültürünü yaymaları asimilasyona engel teşkil ettiğinden, Almanların rahatsız olduklarını fark ettim. Camilerde fiziki müdahale yok ama üst düzey devlet makamları bunu sıkça dile getirmektedir. (Hüseyin, 56, İmam)

Kanunlar çerçevesinde serbestlik veriyorlar. Ama bu hakkı isteyerek vermiyorlar. Dini eğitim verme hakkı elde eden yerleri kontrol ve takip ediyorlar. Kontrol dışında giden bir husus olduğu zamanda müdahale ediyorlar. Sürekli bir baskı hissediyoruz. (Ömer, 62, Öğretmen)

Kontrol ediliyor. Özgür olsa da cami vb. kurumlar diğer dini kurumlara nazaran baskı ve kontrol altında. (Nilüfer, 29, Öğretmen/İdareci)

İslami eğitim alanlar ve eğitimi verenler tehlike görüldüğü için kontrol ve takip söz konusu. (Tarık, 47, Öğretmen/İdareci)

İslami eğitim alma gibi bir hürriyet Almanya anayasasında mevcut fakat görüşmecilerimizin de aktardığı üzere bu özgürlüğü zor şartlarda alan Müslümanlar aynı zamanda kontrol ve baskı gibi sorunlarla karşı karşıya kalıyor. Diğer dinlere ait eğitim merkezlerinde, derslerde bir sorun yaşanmazken İslami eğitim veren yerlere, ders içeriklerine, eğitimcilere doğrudan bir karışma, müdahale söz konusu. Konu ile ilgili 2012 yılında dönemin eğitim bakanı Annette Schavan, bu ilahiyat fakültelerinin "Kur'an'a tarihsel-eleştirel bir metotla yaklaşma şansının" bulunduğunu ve "dinin aydınlanmaya ihtiyacı olduğunu" açıkça ifade etmekten çekinmemiştir. "İslam aydınlanma sürecinden geçmeli", "İslam zamana uyarlanmalı", "İslam reforma tabi tutulmalı", "İslam entegre olmalı", "İslam Avrupa kanunlarını ve değerlerini kabul etmeli", "İslam demokrasiye aykırı olmamalı" gibi ifadeleri, Avrupa'daki ve Almanya'daki tartışmalarda sık sık kullanılmaktadır (İnam, 2023, s. 24-26). Dolayısıyla, devletin doğrudan bir müdahalesinden hatta Alman İslam'ı, Avrupa İslam'ı vb. gibi isimlendirilen bir şekillendirme sürecinden/projeden bahsedecek kadar ön yargılı, diğer dinlere sağlanan haklarla eşit ilerlemeyen bir kontrolden söz edilebilir.

Bununla birlikte sadece kontrol ve baskı değil aynı zamanda takip, fişleme gibi diğer şekillerde de bir engel mevcut. Aynı zamanda İslami eğitim veren ve alan kişilerin Türkiye ve/veya İslam kültürünü ait kelime, kavram ve yaşam biçimlerini de İslami eğitim derslerinde aktarmaları entegrasyona karşı bir tehdit olarak algılanıyor ve İslami eğitimin tüm aşamaları şekillendirilmek isteniyor.

3.3. Din Öğreticilerinin Maruz Kaldıkları İslamofobik Tutumlar

Almanya'da İslami eğitime yönelik bakış açısının farklı boyutlarıyla halen tartışılmaya devam ettiği görülebilir. Bununla birlikte İslami bilgi aktarımında da sorunlar yaşayabilen, resmi görevli olmalarına rağmen mesleki yaşamlarında problemlerle karşılaşabilen İslam din dersi öğreticileri aynı zamanda İslamofobik tavır ve davranışlara da maruz kalabilmektedir.

Bu İslamofobik tavır ve davranışlar; öğretmenlere, öğrencilere yönelik baskı, kontrol ve takip etme, fişleme şeklinde olabilmektedir. Ayrıca İslam din dersinin verildiği camilere, yurt vb. kurumlara yönelik şiddet, saldırı gibi eylemleri de her geçen gün artmaya devam etmektedir.

3.3.1. Baskı, Kontrol ve Takip Edilme

İslam din dersi eğitmeni olmanız sebebiyle herhangi bir İslamofobik yaklaşım, tavır ve davranışlarla karşılaştınız mı, şeklindeki sorduğumuz soruya görüşmecilerimizin verdikleri yanıtlar, İslam karşıtlığının/İslamofobinin ne kadar içselleştirildiğini ve artarak devam ettiğini göstermektedir.

Okullarda İslam din dersi verdiğimiz için müdahaleleri, kontrolleri sürekli hissettik. Yakın zamanda da 7 Ekim 2023 olaylarında da aynı süreci bize yaşattılar. (Seher, 52, Öğretmen/İdareci)

En yakın örnek olan 7 Ekim 2023 olaylarında bunu yaşadık. Sizi doğrudan suçlama içerisinde bırakıyorlar. Tehdit mesajları alabiliyoruz. (Burcu, 38, Öğretmen/İdareci)

Müslüman kadınların gerici vs. olduğuna ilişkin bir genel yargı var. Bu sebeple kendimizi ifade etmemizi şaşkınlıkla karşılayabiliyorlar. Bazı Almanların polis gibi muhbir gibi Müslümanları gözlemediğini söyleyebilirim. Farklı ülkelerde İslam ve Müslümanlarla ilişkili olaylar olduğunda bu durumlarla daha çok karşılaşabiliyoruz. (Hülya, 56, Öğretmen/İdareci)

Ben şimdiye kadar dışlayıcı tutum ve davranışlarla karşılaşmadım. Ama biliyorum ki İslami eğitim verme süreçleriyle ilgili pek çok sıkıntı yaşayan kardeşim var. (Kerim, 24, Öğretmen)

Evet. Maalesef. Okulda öğretmen olmama rağmen, okul ile ilgili suçlamalara maruz bırakıldım, diğer bazı öğretmen arkadaşlar tarafından hoşgörüsüz davranışlara şahit oldum. (Merve, 28, Öğretmen)

Çalıştığım okulda, İslam'a yönelik negatif şeyler söylendiğinde açıklama ihtiyacı hissediyorum. Böyle olduğunda da beni müdahaleci, özgürlük karşıtı olarak görüyorlar. Ayrıca, İslam din dersi ve öğretmenleri ne yazık ki, diğer dinlerdeki eğitimcilerin konumuna (saygı ve değer gibi) ulaşmış değil. İslam din dersi öğretmenleri hala ötekileştirilip, sorun olarak görülüyor. (Şeyda, 30, Öğretmen)

Okulda dini eğitim veren bir eğitmenim. İdare tarafından bazı durumlarda problemlerle karşılaşıyorum. Örneğin İslami eğitim verilmesini gereksiz bulan ve bu sebeple okul ve ders işleyiş sürecime sorunlar çıkartan idarecilerim oldu. (Zeynep, 49, Öğretmen/Öğretim Görevlisi)

Saldırı ve müdahaleler oldu, oluyor da. Okullarda istihdamlı İslam din dersi öğretmeni açığı olmasına rağmen, kadroya dâhil etmiyorlar. (Mustafa, 33, imam)

Çocuklarım ile ilgili yaşadım. İmam olduğumu biliyorlar ve bundan dolayı sanırım çocuklarıma okul ile ilgili sürekli sorun çıkartıyorlar. (Sinan, 47, İmam)

Somut olarak bir şey söyleyemem ama izlendiğimizi, takip edildiğimizi kesin biliyorum. Kontrol ediliyoruz. Net biliyorum. Resmi kurumlarda, mülakatlarda uzun bekletilmeler, ayrımcı davranışlar oluyor. Yüzlerce örneği var. Din öğretiminden sorumlu kişi olduğum için ayrıca sorgu ve açıklamalara maruz bırakılabiliyorum. (Tarkan, 47, Öğretmen/İdareci)

Bir aile çocuğunu dini eğitim için gönderdiği zaman, ailenin radikal eğilimi olduğu ve kontrol edilmesi gerektiği gibi yasal olay ve süreçlerle karşılaştık. (Serhat, 55, Öğretmen)

Takip edilme, kamera ile izlenme, fişleme vs. gibi sıkça tecrübe ediyoruz. (Faruk, 61, Öğretmen/İdareci)

Kendimizi rahat bir şekilde ifade edemiyoruz. Açıklama ve sorma gibi durumlarda muhatap kabul etmiyorlar. (Hasan, 51, Öğretmen/İdareci)

Okulda idareci tarafından sürekli derslerime müdahale edildiği oluyor. Bunu belirli dönemlerde yaşıyorum. (Kemal, 51, Öğretmen)

Üniversitede de İslami dersler verdim. Dini değerlere hakaret eden kişilere din dersi alanında kürsüler veriyorlar. Ama sizin düşünceleriniz Batı değerlerini eleştiriyorsa ifade özgürlüğünüz kısıtlanıyor. (Mehmet, 48, Öğretim Görevlisi/Uzman)

Okullarda müdürler son derece güçlü. Ders saatlerimizi azaltmaya çalışıyorlar. Ramazan ayında oruç vb. gibi durumlarda sorun çıkartıyorlar. Mayınlı tarlada yürür gibiyiz. Dini günlerimizde de izin vs. alma durumlarında problem olabiliyor. (Ahmet, 53, Öğretmen)

Görüşmeye katılan eğitimcilerin ifadelerine göre, öğretmenlere ve öğrencilere, İslam din dersi ile ilgili kimlikleri/faaliyetleri sebebiyle, psikolojik şiddet, baskı, kuşatma, rahatsız etme, sıkıntı oluşturma, taciz gibi İslamofobik davranışlarda bulunduğu ve bu mobbing davranışlarının normalleştirilecek kadar yaygınlaştığı görülmektedir.

Uluslararası alanyazında, Müslüman toplumların günlük yaşantılarında karşılaştıkları ön yargı ve ayrımcılığı, İslam'a karşı temelsiz düşmanlığı, aynı zamanda, Müslüman bireylere ve topluluklara karşı haksız ayrımcılığa karşı düşmanlığın pratik sonuçlarına ve Müslümanların ana akım siyasi ve sosyal meselelerden dışlanmasına işaret eden İslamofobi'nin ayrımcılık, dışlama, şiddet ve ön yargı (The Runnymede Trust, 1997, s. 1-2,4) ile çerçevelenen görünürülüklerinin İslami eğitim veren kişiler tarafından tecrübe edildiği belirlenmiştir.

İslam karşıtlığının önündeki en büyük engelin İslam'ı ve Müslümanları tanımama faktörünün de olduğu göz önüne alındığında, kendilerine büyük görev düşen İslam din dersi öğretmenlerinin/imamlarının, açıklama, anlatma, öğretme hak ve hürriyetlerine müdahale edilmesi de Almanya'daki İslam karşıtlığının geldiği durumu göstermektedir.

3.3.2. İslami Eğitim Mekânlarına Saldırı

Kişilere yönelik gerçekleştirilen İslamofobik davranışların yanı sıra; mescit, cami vb. İslami eğitimlerin verildiği mekânlara da şiddet eylemleri gerçekleştirilmektedir:

Cami ve diğer İslami eğitim mekânlarının toplumsal hayatın merkezinde olmayan yerlerde açılmasına izin verildiğini gözlemledim. Yine camilerin kapılarının önüne domuz başı, domuz eti atıldığı, cami kundaklama olaylarının yaşandığı bilinen bir husus. İslam eğitime, terörist yetiştirme olarak bakıyorlar. (Sinan, 47, İmam)

İmamlığa başladıktan 2 ay sonra görev yaptığım camiye taşlı saldırı oldu. Dört kişi saldırdı. (Bünyamin, 31, İmam)

Farklı bölgelerde 900 küsur saldırı oldu. Özellikle imamlar veya camiler saldırıya maruz kalıyor. Tramvayda ve toplu taşıma araçlarında başörtülü kişilere saldırı, yüzlerine tükürme gibi olaylar yaşanıyor. (Faruk, 61, Öğretmen/İdareci)

Cami saldırıları Almanya'da artarak devam eden önemli bir sorun⁶ alanıdır. Özellikle cami saldırıları ile ilgili görüşmecilerimizin vurgulamış oldukları ifadeler de, camilere yönelik saldırılar, tehdit

⁶ Cami saldırılarına ilişkin örnek bilgiler için bkz:

<https://perspektif.eu/category/islamofobi-gozlemevi/cami-saldirilari/>

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/almanyaada-2022de-35-camiye-tehdit-ya-da-saldiri-yapildi/2904868>

mesajları vb. vakalar ile ilgili hazırlanan raporlardaki (Ceylan, 2021, s.2-5) ifadelerle ve istatistiki verilerle örtüşmektedir.

Uluslararası hukukta nefret suçu olarak görülen, din özgürlüğüne aykırı olarak yorumlanan bu eylemler Müslümanların yaşadığı bölgelerde sürekli karşılaşılan bir mesele haline gelmiştir. Özellikle söz konusu suç eylemlerine yönelik Almanya medyasının, Almanya hükümet raporlarının uyarıcı/hatırlatıcı/gündemde tutucu içeriklerinin olmaması da ayrı bir problem alanıdır.

Dini hürriyetin kullanımına zarar verilmesi, farklı dinlere yönelik hoşgörüsüz davranışlar olarak tanımlanabilecek bu eylemler aynı zamanda Müslümanların can ve mal güvenliğini de tehdit eden, sürekli kendilerini tehlike altında hissederek psikolojik problemler yaşamalarına sebep olan bir nefret suçudur.

Sonuç ve Öneriler

Almanya'da okullarda ve camilerde İslami eğitim 1970'li yıllarından itibaren verilmeye başlasa da, halen günümüzde İslami eğitim ile ilgili müfredat, metod vb. gibi konulara yönelik pek çok sorun farklı disiplinler perspektifinde tartışılmaya devam etmektedir. Bu tartışma, Avrupa'da artış gösteren İslam karşıtlığını, İslamofobik eylemleri de içermiş ve bu nedenle bu çalışma da din eğitimi ve İslamofobi ilişkiselliğine odaklanılmıştır. Bu perspektifle, Almanya'da din öğreticilerinin karşılaştıkları ayrımcılık, dışlama ve nefret söylemi gibi meseleleri ele alan çalışmada Almanya'da görev yapan İslam din öğreticilerinin görüş ve düşünceleri doğrultusunda din eğitimi/İslam karşıtlığı meselesi tartışılmıştır.

Çalışmada, İslami eğitime Almanya örneğinde bakış açısının belirlenmesi, İslami referanslı kişilerin dini eğitim/öğretim sürecinde yaşadıkları sorunların ve bu süreçte maruz kaldıkları İslamofobik tutumların tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Bu tutumları ölçebilmek amacıyla nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden ise anlatı araştırması tercih edilmiştir. Almanya'da okul, cami ve kurumlarda İslami eğitim ile ilgili faaliyet gösteren kişilerin görüş, düşünce ve hikâyelerini derleyebilmek için anlatı araştırmasının kullanılması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda, veri toplama tekniklerinden görüşme/yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılarak görüşme gerçekleştirilmiş ve Almanya'da İslam dini eğitime bakış açısı ve Almanya'daki İslam din öğreticilerinin maruz kaldıkları İslamofobik tutum ve davranışlar ölçülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, yapılan görüşmeler sonucu elde edilen verileri kategorilere göre şu şekilde özetlemek mümkündür:

a-İslam karşıtlığının siyasal, sosyal ve ekonomik hayatta artış gösterdiği Almanya'da, İslam dini eğitime bakış açısını incelemek amacıyla oluşturulan araştırma sorusu, İslami eğitimin Almanya'da gelişim sürecini, nasıl konumlandırıldığını ve yorumlandığını ölçmeye yönelikti. Bu soruya verilen yanıtlar sonucunda şu veriler elde edilmiştir:

-İslami eğitimin Almanya'da ilk olarak camiler aracılığıyla verilmeye başlandığı, sonraki yıllarda ise bazı eyalet ve bölgelerde Müslüman cemaat ve kurumlardan gelen talepler üzerine okullarda çeşitli dersler altında verilmeye başlandığı ve zamanla da müstakil olarak İslam dersi altında eğitimlerin verildiği,

-İslami eğitim veren cami, dernek vb. gibi kurumların zamanla profesyonelleştiği ve ders materyallerinin üretildiği, öğretmen ihtiyacının karşılandığı ve nitelikli öğretmenlerin yetişmesi için hizmet içi eğitim uygulamalarının yapıldığı; bununla birlikte, çoğulcu yaşamı destekleyen ve Almanya'nın hayat şartlarını göz önünde bulunduran eğitim materyallerinin üretilmesinde geç kalındığı, eğitimciler nezdinde de yanlış bilgi aktarım süreçlerinin olduğu,

-Almanya'da İslami eğitim verilmesi ile ilgili toplumsal, siyasal ve ekonomik sorunların müstakil girişimlerle aşılmaya çalışıldığı, buna karşın diğer dinlere ait kurum ve temsilcilerinin karşılaştığı kolaylık ve özgürlük alanlarından Müslümanların faydalanmasının zorlaştırıldığı,

-Yasal süreçlerin tamamlanmasına ve taleplerin olmasına karşın Almanya'nın bazı eyaletlerinde özellikle okullarda İslami eğitim derslerinin verilemediği veya İslami eğitim verilme süreçlerinin zorlaştırıldığı,

-Almanya genelinde okullarda İslami eğitime toleransın zayıf olduğu, İslami eğitimin gereksiz görülebildiği, İslami eğitim ile ilgili öğrenci/öğretmen sorunlarının artarak devam ettiği,

-İslami kelime ve kavramlara, Müslümanlara ilişkin ön yargı ve korku sebebiyle, İslami eğitime de İslamofobik bakış açısının olduğu,

-İslami eğitimin radikal bir faaliyet olarak yorumlandığı,

-İslami eğitimin terörist yetiştirme olarak görüldüğü ve İslami eğitim alanların şiddet ve terör eğilimi olduğunun düşünüldüğü,

-İslami eğitim alanların Almanya'ya uyum sağlayamayacağını düşünüldüğü,

-Almanya'nın anayasal sisteminde dini eğitim özgürlüğü olmasına karşın, diğer dini eğitim süreçlerine müdahale edilmemesine rağmen, İslami eğitim veren yerlere, ders içeriklerine, eğitimcilere doğrudan bir karışmanın/müdahalenin olduğu,

-Okullarda verilen İslam din derslerine, radikalleşmeyi önleyici ve "İslamist" diye ifade edilen akımlara karşı öğrencileri korumayı amaçlayan bir ders olarak bakıldığı (Stein and Zimmer, 2022, s.36);

-İslami eğitimin Almanya'nın toplumsal/siyasal kontrolü doğrultusunda yönlendirilmeye çalışıldığı, bununla birlikte İslam din dersinin okulda bir not değerinin olmasının da, içinde yaşanan Almanya toplumunda kabul edilmişliğin bir göstergesi olduğu belirlenmiştir.

Ayrıca görüşmecilerden elde edilen veriler, İslam din dersinin Almanya'da; yasal durum (anayasal hak ve güvencenin kullanımı), artan İslami genç nüfus doğrultusunda velilerin/öğrencilerin talebi (demografik talep), informal İslam din eğitiminin yetersiz bulunması (formal eğitim talebi) ve entegrasyon/uyum beklentisi (sistemle bütünleşme) gibi sebepler ve süreçler (İnal, 2023, s. 28) sonucu ortaya çıktığını da doğrulamaktadır. Fakat bu hususlarla birlikte, İslami din eğitiminin Almanya'da halen eğitim ve akademik sistemde kendini kabul ettirme zorluğuyla karşı karşıya kaldığını (Körs vd., 2023, s.368) ve İslam'ın Almanya'daki konumunun tartışılmaya devam ettiği ve bu tartışmaların medyatik dil ile aktarıldığı da ifade edilebilir (Altıntaş, 2024, s.72-73).

b-Almanya'daki İslam din öğreticilerinin İslamofobik tutum ve davranışlarla ilgili deneyimlerini sorgulayan araştırma sorusu, onların özellikle dini eğitim hak ve hürriyetlerini temin etme ve dini eğitim verme süreçlerinde İslamofobik tavır ve davranışlara maruz kaldıklarını ortaya koymuştur. Bu noktada;

-Öğretmenlere yönelik baskı, kontrol ve takip etme, fişleme uygulamalarına,

-Öğretmenlere ve öğrencilere, İslam din dersi ile ilgili kimlikleri/faaliyetleri sebebiyle, psikolojik şiddet, kuşatma, rahatsız etme, sıkıntı oluşturma, taciz gibi eylemlere,

-Öğrencilerin dini inanç ve davranışları sebebiyle sınıf içerisinde maruz kaldıkları ayrımcı, ötekileştirici davranışlara,

-İslami eğitim veren ve eğitim alan kişilere yönelik sosyal, siyasal ve ekonomik hayat içerisinde ötekileştirici, dışlayıcı tavırlara,

-Müslümanların can ve mal güvenliğini de tehdit eden eylemlere,

-İslam din dersinin verildiği camilere, yurt vb. kurumlara yönelik yakma, saldırı gibi İslamofobik olaylara maruz kalınmaktadır. Bununla birlikte okullardaki öğretmenlerin, dini cemaatler ile olan bağları sorgulanmakta ve kendilerini gizlemeye zorlanmaktadır.

İslam dini eğitiminin verilme sürecinde yaşanan problemlerle birlikte, dini eğitimdeki kurumsal (medyatik ve politik) ayrımcılık, İslami kelime ve kavramlara yönelik artan nefret söylemi, Müslümanların siyasal/sosyal ve ekonomik hayattaki görünürlüklerine karşı ötekileştirici/ayrımcı yaklaşımlar ve din öğreticilerinin maruz kaldıkları İslamofobik tutumlar Almanya'daki İslam'a ve Müslümanlara karşı bakış açısını yansıtmaktadır. Araştırma sonuçları, Almanya'daki Müslümanların dini eğitim talep etme sürecinde yaşanan zorlukları, yeterli eğitim alamamaları ve İslami kimlikleri nedeniyle karşılaştıkları sorunları vurgulayan çalışmalarla (Öztürk, 2015, s. 114-116) örtüşmektedir.

Özellikle, İslamofobinin siyasal, ekonomik, toplumsal ve medya alanlarında ayrımcılık, dışlama, ön yargı, fiziksel/psikolojik şiddet gibi unsurlarda görünür olduğu (Runnymede Trust, 1997, s. 11) düşünüldüğünde, yapılan görüşmeler sonucu Almanya'da:

a)İslami eğitime yönelik dışlayıcı, ayrımcı, negatif ve ön yargıya dayalı siyasal/toplumsal ve medyatik bakış açısının varlığının belirlenmesi,

b)İslami eğitim veren kurumların/yetkililerin ve öğretmenlerin ayrımcı, dışlayıcı davranışlara ve çeşitli şiddet türlerine maruz kaldığı gerçeğinin ortaya çıkması,

c)İslami eğitim alan kişilerin terörist, gerici, yobaz ve radikal gibi olumsuz kelime ve kavramlarla nitelendirildiğinin tespit edilmesi,

İslami eğitim ile ilgili İslamofobik yaklaşım ve tutumların varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca İslamofobinin bu görünürlükleri, birey veya belirli bir grup üzerinde izolasyon, toplumsal baskı, kimlik baskısı, kurumsal kısıtlamalar ve kapsamlı ayrımcılık/eşitsizlik gibi sosyal ve sistematik şiddete varan sorunları da gözler önüne sermektedir. Bu husus aynı zamanda, Avrupa'da/Almanya'da İslami eğitim ve İslamofobi ilişkiseliliğine de ışık tutmaktadır.

İslami din eğitiminin toplum üzerinde birleştirici ve bütünleştirici bir etkiye sahip olmasına; İslam din derslerinin, Almanya'da yaşayan Müslümanların geleceği için önemli bir unsur olarak, dini toplulukların nesillerine dinlerini öğretmelerinin eğitim sisteminin bir parçası olmasına rağmen (Altıntaş, 2024, s. 89), İslami eğitime yönelik İslamofobik yaklaşımlar, İslam karşıtlığı ile mücadele çalışmalarına da engel oluşturan bir sorun alanıdır.

Bu noktada İslam karşıtlığının artmaya başladığı günümüzde, özellikle Avrupa ülkelerinde yaşayan bireylerin İslam'ı tanıma ve anlama süreçlerinde din öğreticilerinin önemli bir misyonu olduğu düşünüldüğünde; dini eğitim süreçlerinin siyasal baskı ve kontrol, medyatik engeller olmadan özgür bir şekilde gerçekleştirilebilmesi entegrasyon ve bir arada yaşama kültürüne katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda bu katkı İslamofobik tavır ve davranışların azalmasına hizmet edecektir. Bu süreçte, İslami eğitimle ilgili kamuoyu oluşturma, siyasal taleplerin gerçekleştirilmesi ve din öğreticilerinin çağın gereksinimlerine uygun şekilde yetiştirilmesi gibi konularda dini eğitim veren kurumlara önemli görevler düşmektedir.

Ayrıca, bu konuların disiplinlerarası yaklaşımlarla ele alınması, önemli bir farkındalık oluşturacaktır. Bununla birlikte, bu araştırma konusuna paralel olarak; Avrupa ülkelerinde İslami eğitim alan öğrencilerin yaşamış oldukları tecrübelerle özellikle odaklanan, din öğreticilerinin mesleki yaşamda karşılaştıkları problemlere değinen, Avrupa ülkelerindeki İslami eğitim ile ilgili müfredat, ders materyali vb. gibi diğer sorunları tartışmaya açabilecek çalışmaların önemi artmaktadır. Bu önem, bilimsel gerekliliklerin yanı sıra, aşırı sağın yükselmeye başladığı günümüzde, özellikle İslam'a/Müslümanlara yönelik artan yabancı düşmanlığı, nefret söylemi, ayrımcılık, ötekileştirme vb. gibi problemlere ve kısıtlanan/kontrol edilen dini eğitim alma ile ilgili temel insan haklarına aykırı uygulamalara yönelik farkındalık oluşturmaya da katkı sağlayacaktır.

Etik Kurul İzni

İslam Dini Öğreticilerinin İslamofobik Tecrübeleri: Almanya Örneği isimli çalışma için Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 25.07.2023 tarihli toplantı kararı ile etik kurul izni alınmıştır.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Bu çalışma, TÜBİTAK 2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programının desteğiyle gerçekleştirilen projeden üretilmiştir.



Kaynakça

- Anadolu Ajansı. (2024, 8 Ağustos). *Almanya'da 2022'de 35 camiye tehdit ya da saldırı yapıldı.* <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/almanyada-2022de-35-camiye-tehdit-ya-da-saldiri-yapildi/2904868>.
- Anger, T. (2010). *Zur rechtlichen legitimation des Islamischen religionsunterrichts*. B. Ucar and D. Bergmann. *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland* (ss. 43-51). V&R unipress Universitätsverlag Osnabrück.
- Altıntaş, Ö. F. (2024). Almanya'nın İslam politikası: Alman İslam konferansına dair bir inceleme. *Turkish Journal of Diaspora Studies*, 4(1), 68 - 99.
- Aşkoğlu, N. Y. (1990). *Federal Almanya'da İslam din eğitimi*. İslami Araştırmalar.
- Aydın, H. (2017, 17 Temmuz). *Avrupa okullarında İslam din dersleri.* <https://perspektif.eu/2017/12/01/avrupa-okullarinda-islam-din-dersleri/>
- Bahçekapılı, M. (2011). Avrupa'da İslam din eğitimi modelleri. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (21), 21-64.
- Başkurt, İ. (1995). Federal Almanya'da din eğitimi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 109-138.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2020). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi
- Ceylan, R. (2011). *Landeskundliche schulungen Türkischer Imame durch die Konrad-Adenauer-Stiftung: ein positives resüme*. M. Borchard, & R. C. (Hg.), *Imame und Frauen in Moscheen im Integrationsprozess* (ss. 31-38). V&R unipress Universitätsverlag Osnabrück.
- Ceylan, H. H. (2021). *Almanya'da ırkçılığın dışı vurumu: Camilere yönelik saldırılar*. <https://gocvakfi.org/wp-content/uploads/2021/06/Sayi-16-Almanyada-Irk%CC%A7ilig%CC%86in-Dis%CC%A7a-Vurumu-Camilere-Yo%CC%88nelik-Saldirilar.pdf>
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage Publications.
- Creswell, J. W. (2012). *Educational research*. Pearson.
- Daun, H., & Arjmand, R. (2005). Education in Europe and Muslim demands for competitive and moral education. *Review of Education*, (51), 403-426.
- Elliott, J. (2005). *Using narrative in social research*. SAGE Publications.
- Funke, C., & Halle, N. (2020). *Bestandserhebung zur ausbildung religiösen personals islamischer gemeinden*. Geschäftsstelle der Deutschen Islam Konferenz Bundesamt für Migration und Flüchtlinge.
- Halm, D., Sauer, M., Schmidt, J., & Sticks, A. (2012). Almanya'da İslami camiada yaşam. *Bundesamt für Migration und Flüchtlinge*. Stiftung Zentrum für Türkeistudien und Integrationsforschung sowie Deutsche Islam Konferenz.
- İlgaz, S. (2023). Avrupa'da göçmen karşıtı tutum ve İslamofobi. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 140 - 166.

- İnal, K. (2023). Bir göç toplumu olarak Almanya'da İslam din eğitimi Habermas'ın postsekülerist entegrasyon çözümü. *International Journal of Human Mobility*, 3(1), 14 - 49.
- İnam, A. (2023). Almanya'da dinler arası diyalog: Görünüş ve gerçek. *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2(1), 9-32.
- Koç, A. & Küçük, B. (2021). Almanya'da din öğretiminin hukuki temelleri ve İslam din dersleri. *Journal of Religious Culture*. 1-38.
- Körs, A., Haddai, L., Wagner, C., & Akbaba, Y. (2023). Islamischer religionsunterricht (iru) in Deutschland im spannungsfeld von religion, bildung, politik und gesellschaft. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*. 7: 367–393
- Kurnaz, A. (2019). *Almanya'da İslam din eğitiminde dil sorunu*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research*. Jossey-Bass.
- Mete, A. (2024). Kişisel görüşme. Köln.
- Neuman, W. L. (2006). *Toplumsal araştırma yöntemleri I*. Yayın Odası.
- Nielsen, J. S., & Otterbeck, J. (2016). *Muslims in Western Europe*. Edinburg University Press.
- Özdil, A. Ö. (2011). *Islamische theologie und religionspädagogik in Europa*. W. Kohlhammer GmbH.
- Öztürk, E. (2015). *Almanya'daki göçmen Türk gençlerinin din eğitimi problemleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarıkaya, Y. & Aygün, A. (2016). *Islamische religionspädagogik*. Waxxman.
- Sejdini, Z. (2016). *Islamische theologie und religionspädagogik in bewegung neue ansätze in Europa*. Transcript Verlag.
- Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA). (2018). *Medyada İslamofobi*. <https://www.setav.org/avrupa-arastirmalari/medyada-islamofobi-eir2018>. Erişim Tarihi: 18 Ekim 2024.
- Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA). (2019). *Medyada İslamofobi*. <https://www.setav.org/avrupa-islamofobi-raporu/medyada-islamofobi-eir2019>. Erişim Tarihi: 18 Ekim 2024.
- Stein, M. & Zimmer, V. (2022). *Die Rolle des islamischen religionsunterrichts in der prävention İslamistischer radikalisation – ergebnisse einer dokumentenanalyse der modulbeschreibungen der studiengänge der Islamischen theologie*. ZepRa – Zeitschrift für praxisorientierte (De-) Radikalisierungsforschung. 1/1. 36-73.
- Suiçmez, M. (2024). *Zwischen modellprojekt und schulfach: Islamunterricht in Deutschland*. 27.8.2024. <https://www.islamiq.de/2024/08/03/zwischen-modellprojekt-und-schulfach-islamunterricht-in-deutschland/>
- Takım, A. (2016). *Die verortung der Islamischen theologie und religionspädagogik in der europäischen Islamforschung*. Y. Sarıkaya, & A. Aygün, *Islamische religionspädagogik* (ss. 13-38). Waxmann Verlag GmbH.

- Tanis, K. (2021). *Muslimisches leben in Deutschland (2020)*. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge Forschungszentrum Migration, Integration und Asyl. Nürnberg.
- Temel, M. & Koçak, Ö. (2020). İslam karşıtı söylemlerin Avrupa medyasındaki izleri. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 181-196.
- The Runnymede Trust Report. (1997). *Islamophobia: A challenge for us all*.
- Tosun, C. (1992). *F. Almanya'da yaşayan Türklerin din eğitimlerinde caminin yeri ve din görevlilerinin yeterlilikleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uçar, B., & Sarıkaya, Y. (2009). *Der Islamische religionsunterricht in Deutschland: aktuelle debatten projekte und reaktionen*. H. E. Aslan. Islamische Erziehung in Europa (ss. 87-108). Böhlau Verlag Ges.m.b.H. und Co.KG.
- Uçar, B. (2010). Islamische religionspädagogik und Islamischer religionsunterricht in Deutschland: organisatorische rahmenbedingungen und didaktische perspektiven. *Recht der Jugend und des Bildungswesens*. 58. 1, S. 17-29
- Uçar, B. (2023, 23 Mart). *Entwicklung Islamischen religionsunterrichts "skandalös"*. <https://www.migazin.de/2023/08/08/theologe-ucar-entwicklung-islamischen-religionsunterrichts-skandaloes>.
- www.bundesregierung.de. (2024, 27 Temmuz). *Artikel 7*. [https://www.bundesregierung.de/breg-de/themen/75-jahre-grundgesetz/artikel-7-gg-2267600#:~:text=\(1\)%20Das%20gesamte%20Schulwesen%20steht,der%20bekenntnisfreien%20Schulen%20ordentliches%20Lehrfach](https://www.bundesregierung.de/breg-de/themen/75-jahre-grundgesetz/artikel-7-gg-2267600#:~:text=(1)%20Das%20gesamte%20Schulwesen%20steht,der%20bekenntnisfreien%20Schulen%20ordentliches%20Lehrfach).
- www.euro-islam.info. (2024, 2 Nisan). *Islamic education in Europe*. <https://www.euro-islam.info/key-issues/education/>.
- www.gocvakfi.org. (2024, 8 Haziran). *Almanya'da bitmeyen bir tartışma: İslam din dersi*, <https://gocvakfi.org/almanyada-bitmeyen-bir-tartisma-islam-din-dersi/>.
- www.islamiq.de. (2024, 17 Temmuz). *Eltern und lehrer fordern sofortigen stopp der umstrittenen IRU-Studie in NRW*, <https://www.islamiq.de/2024/04/30/eltern-und-lehrer-fordern-sofortigen-stopp-der-umstrittenen-iru-studie-in-nrw/>.
- www.ruhrbarone.de. (2024, 10 Temmuz). *37,3 Prozent aller angehenden İslamischen religionslehrer sehen Juden als ihre feinde*, <https://www.ruhrbarone.de/373-prozent-aller-angehende-islamischen-religionslehrer-sehen-juden-als-ihre-feinde/232584/>.
- www.perspektif.eu. (2024, 18 Haziran). *Cami saldırıları*. <https://perspektif.eu/category/islamofobi-gozlemevi/cami-saldirilari/>.
- www.pewresearch.org. (2024, 20 Haziran). *The global religious landscape*. <https://www.pewresearch.org/https://www.pewresearch.org/religion/2012/12/18/global-religious-landscape-muslim/>.
- www.de.statista.com. (2024, 11 Ağustos). *Anzahl der Muslime in Europa und weltweit im Jahr 2010 und prognose bis 2050*, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1116360/umfrage/anzahl-der-muslime-in-europa-und-weltweit/>

www.statista.com. (2024, 9 Ağustos). *Projected proportion of Muslims in selected European countries from 2016 to 2050, by scenario.* <https://www.statista.com/https://www.statista.com/statistics/871324/projected-proportion-of-muslims-in-select-european-countries/>.

www.welt.de. (2024, 10 Ağustos). *Der aufgegebene kampf um junge Muslime,* <https://www.welt.de/regionales/nrw/article251221080/Islam-in-der-Schule-Der-aufgegebene-Kampf-um-junge-Muslime.html>.

www.welt.de. (2024, 1 Ağustos). *Lehrerverband will Islamunterricht unter staatlicher aufsicht einführen,* <https://www.welt.de/politik/deutschland/article251599350/Deutscher-Lehrerverband-will-Islamunterricht-unter-staatlicher-Aufsicht-einfuehren.html>.

Yazgan, Ş. (2022). Almanya'daki okullarda İslam din dersinden öğretmenlerin beklentileri: Baden-Württemberg örneği. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (52). 107-132.

Zengin, H. K. (2007). *Almanya'da İslam din öğretim modelleri.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

